

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

LA REPRESSIÓ FRANQUISTA CONTRA LES DONES

Eva Álvarez Ramírez

Grau d'Història

NIUB: 16236883

DNI: 39439925-P

Tutor: Joan Villarroya Font

Setembre, 2017

RESUM:

A la fi de la Guerra Civil espanyola al 1939 el bàndol sollevat es va fer amb la victòria contra els republicans. Això provoca que el règim del general Francisco Franco es col·loqui al poder donant pas a quasi quaranta anys de dictadura.

La societat de la postguerra va viure una dura etapa amb el franquisme, on els més perjudicats serien el bàndol republicà, el qual va haver de patir la dura repressió constant per part dels franquistes. Però dintre de les víctimes de la repressió tenen un paper important les dones, qui van patir una doble repressió, política i de gènere. Aquest treball tracta sobre la repressió que el règim de Franco va exercir sobre les grans oblidades del franquisme; les dones.

PARAULES CLAU:

Repressió franquista, repressió contra les dones, postguerra a Espanya, repressió femenina, repressió de gènere, repressió sexualada.

ABSTARCT:

At the end of the Spanish Civil War in 1939 the rebels have won against the Republicans. This causes the regime of General Francisco Franco to engage in power giving way to almost forty years of dictatorship.

The postwar society lived a very tough stage with the Franco regime where the most harmed would be the Republicans, which had to suffer the constant heavy repression by the Francoists. But women, who suffered double repression, politics and gender, play a very important role within the victims of repression. This dissertation is about the repression that the Franco regime exerted on the great forgotten ones of the Franco regime; the women.

KEY WORDS:

Francoist repression, repression against women, post-war in Spain, female repression, gender repression, Sexualized repression.

ÍNDEX

	<u>Pàgina</u>
1. Introducció	1
2. El franquisme	2
3. La repressió franquista	5
3.1. Els camps de concentració franquistes	7
4. La repressió contra les dones	8
4.1. L'ideal de dona en l'època franquista	11
4.2. Els elements de la repressió contra les dones	14
5. Les dones a les presons franquistes	23
5.1. Les condicions de vida a les presons	25
5.2. La lluita per mantindre la moral	27
6. Estudi de cas: les presons de Saturraran i Ventas	28
6.1. La presó de Saturraran	28
6.2. La presó de Ventas	31
6.3. Les <i>Trece Rosas</i>	35
7. Testimonis i memòries	38
7.1. Les dones de Guillena	42
8. Conclusions	43
9. Bibliografia	45
10. Annexes	47

1. INTRODUCCIÓ:

Quan hom fa referència a la història contemporània d'Espanya es fa difícil no pensar en primer lloc en la Guerra Civil del 1936-1939 i el que aquesta va propiciar a la seva fi: la instauració d'una dictadura dirigida per Francisco Franco que va estar vigent a Espanya durant més de 40 anys.

La dictadura franquista va ser un període molt dur per a la població espanyola; el franquisme va mantindre una política econòmica basada en l'autarquia, provocada per la seva participació favorable a l'Alemanya nazi en la Segona Guerra Mundial. Aquesta col·laboració amb les potències de l'Eix fou el que va fer que Espanya quedés aïllada internacionalment després de les derrotes d'aquestes al 1945. Amb la postguerra i l'autarquia del règim, l'economia d'Espanya es va veure greument afectada, juntament amb l'escassetat d'aliments. Això va provocar la imposició per part de l'Estat del racionament d'aliments mitjançant cartilles de racionament per així poder garantir la supervivència per part de la població (aquest fet va afavorir el creixement del mercat negre a Espanya, on la gent que s'ho podia permetre anava a comprar més aliments). Aquesta situació econòmica es va mantindre fins la dècada dels 60, moment en el que el desenvolupisme econòmic va presentar un fort creixement i va millorar notablement el nivell de vida de la població (malgrat que ho va fer de manera força desigual), donant lloc a l'aparició d'una classe mitjana.

Però aquests no seran els únics problemes que van sorgir amb el franquisme, doncs la repressió del règim serà un dels seus pilars principals i s'aplicarà en altres sectors. La repressió política va ser enorme, suprimint-se les llibertats democràtiques i tots els partits polítics a excepció del partit únic de la Falange Española Tradicionalista y de las JONS. Els Estatuts d'Autonomia del País Basc i Catalunya van ser derogats i es van perseguir les seves llengües. A més, els mitjans de comunicació van passar a ser fortament controlats pel règim i censurats, així com també es van depurar els funcionaris públics entre altres mesures del règim franquista.

Sens dubte foren moltes les mesures de repressió que el règim de Franco va aplicar i van ser molts els sectors en els que es van dur a terme; però sens dubte on més ressò va tindre aquesta repressió va ser en l'àmbit social. Els sectors que van sortir derrotats de la Guerra Civil foren els que més van patir les mesures repressives del franquisme fins la mort de Francisco Franco al 1975. Cal remarcar que la repressió no va iniciar-se a partir del 1939 amb la fi de la Guerra Civil, sinó que, malgrat i que sí és cert que fou a partir

d'aquest any quan es va intensificar, Franco ja va iniciar la repressió des de els inicis de la guerra. La repressió contra republicans, comunistes i, en definitiva, contra tots aquells que es presentessin com a contraris al franquisme és un dels fenòmens més treballats de la història contemporània d'Espanya. Tots els enemics del règim van ser dura i cruelment castigats sense excepció (tal i com veurem seguidament), però no tots van patir els mateixos càstigs ni de la mateixa manera. És aquí on em plantejo la següent qüestió: com van viure les dones enemigues del règim de Franco la repressió? Van ser tractades igual que els homes o encara pitjor? Amb aquest treball pretenc fer un estudi intensiu sobre com les dones antifranquistes van viure la repressió i quines conseqüències van patir.

2. EL FRANQUISME:

La Guerra Civil espanyola (1936-1939), originada pel cop d'estat del 17 i el 18 de juliol del 1936 contra el govern de la Segona República, va finalitzar després de tres anys de dura lluita cruenta i sagnant amb la victòria dels sollevats, dirigits pel general Francisco Franco.

En conseqüència, la Guerra Civil va donar pas a una etapa que es coneix com l'era del franquisme (Fig.1). Amb la fi de la guerra Franco es va mantindre com a cap d'Estat i va assolir un gran prestigi i un gran reconeixement gràcies a les accions militars que va desenvolupar durant la guerra. A més, aconseguiria la consolidació de poder que, juntament amb aquest prestigi assolit i la gran estima i idolatria que una part de la població sentia per Franco, va provocar que el general iniciés el 1939 una nova etapa de govern a Espanya basada en una dictadura en la que ell seria el cap de govern i que finalitzaria amb la mort del dictador al novembre de l'any 1975. Malgrat això, la dictadura va continuar vigent fins el 1977, quan l'aprovació de la Llei per a la Reforma Política¹ va dur a l'autodissolució de les Corts franquistes.

Amb el franquisme Franco es converteix en el governant que ha concentrat el major grau de poder de tota la història d'Espanya, el seu poder es va basar en el control de tots els poders i òrgans d'influència de l'Estat: en la seva figura va concentrar la prefectura de l'Estat, la prefectura nacional del partit únic de la Falange Española Tradicionalista y de las JONS, la presidència del govern i el comandament de les Forces Armades. A

¹ Aprobada el 18 de novembre de 1976 per les Corts franquistes i sotmesa a referèndum el 15 de desembre del mateix any. Fou l'última de les Lleis Fonamentals del règim franquista.

més, ara l'Estat es declararà confessionalment catòlic i defensor de la fe i retorna a l'església el poder i la influència que aquesta havia perdut durant la Segona República.

Hi havien tres pilars que resultaven fonamentals per al franquisme: el primer era l'exèrcit, el qual es dividia en la guàrdia civil, les forces armades i la policia armada (també coneguts com a "grisos"). L'exèrcit estava encarregat d'actuar com a defensor de la supervivència política i, sobretot, com a òrgan opressor. El segon era el Partit Únic, el qual estava compostat per la Falange Española Tradicionalista y de las JONS i per funcionaris i càrrecs públics de l'Estat. La Falange estava organitzada pel Frente de Juventudes (l'objectiu del qual era adoctrinar a la joventut), la Sección Femenina (creada per instruir a les joves per a ser bones esposes, bones patriotes i bones cristianes), el Sindicato de Estudiantes Universitarios (SEU) (instaurat per establir un control polític universitari), i per últim, la Central Nacional-sindicalista (CNS) (creada amb l'objectiu de neutralitzar l'obrerisme). Per últim, el tercer pilar del franquisme era l'església catòlica. L'església va ser molt important durant el franquisme, ja que va actuar com a font de legitimació del règim i a més, va obtindre a canvi manutenció econòmica, participació en política, la prohibició d'altres religions que no fossin la catòlica, l'expansió de les ordes religioses i un paper fonamental en l'ensenyament.

Aquests tres pilars definirien les bases sobre les quals s'aixecaria el franquisme, però el règim presentaria també uns fonaments ideològics, polítics i socials molt marcats i indiscutibles des de el moment en que sorgí. D'aquests fonaments destaquen 8:

- a) En primer lloc trobem **la concentració de poder polític en la figura de Francisco Franco**. L'"adhesió indestructible" del cabdill va ser l'element clau de tota l'estructura política del franquisme.
- b) L'**anticomunisme** va ser un factor clau des de l'inici de la Guerra Civil i fins la fi del règim. Aquest sentiment anticomunista es va reforçar encara més durant la Guerra Freda entre els Estats Units i la Unió Soviètica.
- c) Un tercer fonament ideològic seran l'**antiparlamentarisme** i l'**antiliberalisme**, doncs el règim sempre va mostrar-se contrari a qualsevol tipus de llibertat política.
- d) El **nacionalcatolicisme**, doncs com ja hem vist l'església va ser la gran legitimadora de la dictadura i dominà la vida social i l'educació, imposant-se una molt dura i estricta moral catòlica a Espanya tant en el sector públic com en

el privat. No obstant, cal remarcar que després del Concili Vaticà II es va produir un distanciament entre la dictadura i una part de l'església.

- e) La **defensa de la unitat de la pàtria**. Hi havia una fervent negativa a qualsevol autonomia política de les regions i es va fomentar el castellà com l'única llengua espanyola. Inicialment, la prohibició de les altres llengües peninsulars (gallec, basc, català) va ser molt estricta, però amb el temps el règim va acabar sent més tolerable amb l'ús d'aquestes.
- f) El **tradicionalisme**, ja que la dictadura defensava una idea d'Espanya basada en arrels històriques, moltes de les quals eren sovint modificades. Són alguns exemples la reconquesta i la defensa del catolicisme.
- g) El **militarisme**. Existia una preponderància social de l'estament militar: desfilades, uniformes, bandera... Si ben és cert que els militars gaudien de prestigi i de poder polític, estaven totalment subordinats a Franco.
- h) Per últim, els **trets feixistes**, que es manifestaven a través dels símbols, els uniformes, l'exaltació de la figura de Franco, la violència com a mitjà polític, etc. Els aspectes externs més "arriscats" (l'exemple més il·lustrador el trobem en el salut feixista) van ser mitigats després de la derrota de Hitler i Mussolini a la Segona Guerra Mundial.

És important destacar que el règim franquista també va assentar-se en unes bases socials per assegurar el seu poder. Aquestes bases socials van ser:

- a) **L'oligarquia terratinent i financera** que va recuperar la seva hegemonia social i que va ser la gran beneficiària de la política econòmica intervencionista del règim.
- b) **Les classes mitjanes rurals** del nord i de Castella que estaven sota una forta influència de la religió catòlica.

Inicialment, la majoria de les classes treballadores i de les classes mitjanes urbanes van mostrar-se reticents a l'hora de donar suport a la dictadura. Durant els primers anys del franquisme, la repressió sistemàtica, la misèria i la desmoralització després de la derrota de la guerra van impedir que aquella falta de recolzament es concretés en oposició al règim. Malgrat tot, la situació va canviar als anys 60, moment en que el desenvolupament econòmic va fer que el règim comptés amb un major consens social entre les classes mitjanes i treballadores, tot i que al mateix temps la petita liberalització del país va afavorir el desenvolupament de l'oposició.

3. LA REPRESSIÓ FRANQUISTA:

Com hem vist, el franquisme va ser una etapa que va anar evolucionant al llarg dels seus quasi quaranta anys d'existència cap a un règim cada vegada més “modernitzat”. Però malgrat que amb el pas dels anys (sobretot passada la dècada dels 50) va intentar canviar cap a un franquisme que fos acceptat internacionalment, un dels punts que va estar present sempre fins la mort del dictador va ser la repressió; una repressió d'una crueltat inhumana i de gran duresa que va traspasar tots els límits morals que una guerra i una postguerra poden tenir. Dites atrocitats encara són recordades en l'actualitat i han deixat una gran marca emocional en moltes famílies del present, doncs hi ha milers de casos en els que els cossos de les víctimes assassinades pel franquisme encara resten desapareguts.

El doctor Carles Santacana fa una molt bona explicació sobre la repressió franquista en la que destaca que va ser una necessitat política de la dictadura i l'element consubstancial per al manteniment d'un estat dictatorial. Era una repressió de caràcter extrem amb voluntat d'exemplaritat, d'avís per a tota la comunitat², que jugava amb l'element de la por. Per a Sánchez Recio, el concepte de repressió ha d'emmarcar-se en un context concret, i per això afirma que “l'acció repressora del Franquisme no constituïa sobretot una arma de guerra com havia estat durant la Guerra Civil, sinó que tenia la funció d'eliminar els obstacles que s'oposessin a emmotllar a la societat espanyola a imatge i semblança de la dictadura”. D'altra banda, l'Eduardo González Calleja defineix la repressió com una modalitat de violència política aplicada per un poder en exercici, amb la finalitat de mantindre un determinat ordre politicosocial. Si analitzem les tres definicions, veiem que totes tres coincideixen en el fet que la repressió va ser un mitjà necessari per al franquisme per assegurar la seva pervivència i l'ordre politicosocial.

La repressió franquista no va exercir únicament violència física i mental, sinó també violència econòmica, política i cultural. Aquesta repressió la van patir, en primer lloc durant la Guerra Civil espanyola, els partidaris republicans a la zona sollevada i, en segon lloc durant la postguerra i el règim de Franco, els defensors de la República i tots aquells que no estiguessin d'acord amb l'aparició de la dictadura de Franco.

² SANTACANA, 2006: 7-8.

El Santos Julià Díaz fa una estimació aproximada de les víctimes mortals que van haver a la Guerra Civil a conseqüència de la repressió a la seva obra *Víctimas de la Guerra Civil*, i el nombre de víctimes ascendeix a unes 200.000 persones. D'aquest nombre es calcula que unes 100.000 van ser assassinades a la rereguarda de la zona sollevada, a les quals se'ls hi ha de sumar unes 50.000 execucions dutes a terme durant la repressió franquista després de la guerra. Malgrat tot, aquestes xifres no deixen de ser estimacions i no estan confirmades totalment, ja que durant aquell període el franquisme va intentar silenciar aquesta repressió i minimitzar les seves dimensions. Tal i com s'indica a *Desapariciones forzadas, represión política y crímenes del franquismo* d'en Rafael Escudero Alday, és aquest un dels motius principals pels quals encara avui dia resulta molt difícil calcular el nombre total de víctimes i, a més a més, identificar-les. Degut a això, el nombre de desapareguts a mans dels franquistes és també molt elevat, sent aquest de més de 114.000 persones desaparegudes.

Els primers en patir la repressió van ser les autoritats civils, els quals eren sotmesos a simulacres de judici (que amb prou feines arribaven als cinc minuts de durada) en els que la gran majoria dels jutjats van ser condemnats a pena de mort i afusellats de manera quasi immediata. També van ser víctimes totes aquelles persones que no van mostrar simpatia pels sollevats i que ocupaven càrrecs públics en el moment de la sublevació. Així mateix destaca l'afusellament sense cap judici de diversos sindicalistes que van promulgar una vaga contra la sublevació. Trobem també que grups com els maçons, els sindicalistes, etc. eren executats pel fet de pertànyer a aquests grups ideològics³.

Molts dels presoners que eren afusellats eren extrets durant la nit en camions per ser executats als afores de la ciutat. El general Mola⁴ va ser qui va ordenar que aquestes execucions es fessin en llocs més amagats i que els cossos fossin enterrats posteriorment, cosa que fins el moment no es feia.

Ja amb la fi de la Guerra Civil a l'any 1939, els franquistes van iniciar una nova etapa de repressió la qual tenia com a objectiu infondre un gran terror a tot aquell qui no s'identifiqués amb el règim de Franco. A començaments de febrer d'aquest mateix any

³ ANDERSON, 2014: 176.

⁴ Militar espanyol planificador del cop d'estat fracassat que va donar lloc a la Guerra Civil. També va ser conegut per les "directrices secretas", en les que establia els mitjans de repressió destinats als membres simpatitzants del Front Popular, que posteriorment serien aplicats fins les seves últimes conseqüències.

es va decretar la Ley de Responsabilidades Políticas amb l'objectiu de desenvolupar la repressió de la postguerra contra tots aquells que haguessin donat suport a la legitimitat de la Segona República. En aquesta etapa del franquisme també van patir una forta repressió altres sectors, com per exemple el de la cultura, on poesia, cinema, fotografies, etc. es van veure greument afectades; el de l'ensenyança, que a part del control pro-franquista, va patir assassinats i sancions a aproximadament 16.000 mestres; o el sector religiós, entre altres.

3.1. Els camps de concentració franquistes:

Cal destacar que durant el franquisme es van crear diversos camps de concentració com una altra de les mesures de repressió del règim. En aquests camps els detinguts vivien en unes condicions molt dures i estaven constantment sotmesos a maltractaments i humiliacions de tot tipus. En un gran nombre dels casos, els presoners acabaven sent executats. Molts dels encarregats de la repressió i/o administració dels camps franquistes van ser víctimes a la zona republicana, per aquest motiu van manifestar una gran voluntat d'ira i venjança contra els vençuts.

Aquests camps de concentració, 180 en total, van estar en actiu (104 de manera estable i la resta de manera provisional) des de el començament de la Guerra Civil al 1936 fins a l'any 1947. Els presoners que es duïen als camps eren, entre altres, ex-combatents republicans, opositors a la dictadura, dissidents polítics, homosexuals, etc. Una bona exemplificació del que feien els presoners als camps de concentració la trobem a l'article de la revista "*Hispania Nova*" titulat *Internamiento y trabajo forzoso: los campos de concentración de Franco* i escrit per Javier Rodrigo, de la Universidad de Zaragoza, a on descriu els camps de concentració franquistes com llocs

*"[...] donde a los prisioneros de guerra se les internaba, reeducaba, torturaba aniquilaba ideológicamente y preparaba para formar parte de la enorme legión de esclavos que construyeron y reconstruyeron infraestructuras estatales, como parte del castigo que debían pagar a la "verdadera" España, por haber ingresado en las filas de una supuesta "anti-España"”*⁵.

⁵ RODRIGO, "Internamiento y trabajo forzoso: los campos de concentración de Franco". *Hispania Nova. Revista d'Història Contemporànea*, 6: 2006.

A aquesta afirmació podem afegir una altra de Rodrigo a *Cautivos: campos de concentración en la España franquista, 1936-1947*, en la que remarca que els presoners estaven desnodrits, tenien una pèssima higiene, patien maltractaments de tot tipus i patien una gran explotació (fig.2.) que no podia ser equiparada al càstig dels treballs forçats, sinó que era una redempció cristiana⁶. Hi havia presoners que eren qualificats com a “irrecuperables”; aquesta etiqueta implicava que fossin executats directament. Al 1946 encara estaven operatius 137 camps de treball i 3 camps de concentració franquistes. El darrer camp que va tancar fou el de Miranda de Ebro, tancat al gener del 1947.

4. LA REPRESSIÓ CONTRA LES DONES:

La repressió franquista és un dels fets més estudiats de la història contemporània d'Espanya, però fins fa relativament pocs anys era un tema que només havia estat tractat des de la perspectiva general dels homes. Actualment, encara són escassos els treballs històrics que estudiïn la repressió franquista contra les dones, doncs és una temàtica que no s'ha començat a tractar fins fa poc. Però poc a poc i cada cop més, van en augment els estudis dirigits sobre les dones represaliades i sobre la repressió que el franquisme va exercir sobre elles; en són exemples obres com *Represión, resistencias, memoria* de la Mary Nash, *Dones entre reixes, dins i fora de la presó* de la Neus Ribas Devesa, *No lloréis, lo que tenéis que hacer es no olvidarnos* de la María Gonzalez Gorosarri i l'Eduardo Barinaga i *Les dones del Prat i la repressió franquista* de l'Olga Duque amb la col·laboració d'altres autors. Partint d'aquesta base, però, no és d'estranyar que encara no existeixi un estudi sistemàtic de la repressió de les dones sota el franquisme.

Al tractar la repressió de les dones sorgeix la gran dificultat de formular els límits entre repressió i control social i es manifesta clarament la densitat de la cultura de la violència, la delació o la por en l'entramat social del franquisme.

Les historiadores Nash, Mónica Moreno i l'historiador Carles Santacana defensen que les dones espanyoles van ser objecte d'una repressió doble sota la dictadura: per una banda van ser víctimes de repressió política i, per l'altra, de gènere⁷. Això és degut a que, com bé explica Moreno,

⁶ RODRIGO, 2005: 54.

⁷ SANTACANA, 2006: 9; NASH, 2013: 3.

“no únicament van perdre els seus drets polítics (els quals havien obtingut feia molt poc temps amb la Segona República), sinó que a més a més van ser repudiades de la ciutadania civil i social per a ser recloses en l'àmbit domèstic i sotmeses a la tutela de l'home”.

Aquesta situació ha sigut descrita per la Carme Molinero com una *“clausura forzada en un mundo pequeño”* i com un *“exilio doméstico”*⁸ per part de la Susanna Tavera.

D'aquesta manera, veiem que les dones identificades amb el projecte republicà es van veure afectades per una directa persecució política (amb característiques compartides amb la masculina, però també amb elements propis), però alhora també van patir una repressió que també pot ésser interpretada com a càstig d'una transgressió social, que suposa la no adequació a l'ideal de domesticitat, i a l'ideal moral.

D'altra banda, però, la Neus Ribas Devesa defensa que les dones no van patir una doble repressió, sinó que aquesta va ser triple: l'originada per les seves pròpies actuacions político-socials, la motivada per les actuacions político-socials dels seus companys, pares o fills i, per últim, la que provenia de la pròpia condició de dona. Aquesta diferència es deu a que Ribas diferencia la repressió per les activitats polítiques pròpies de la repressió a causa de les activitats polítiques dels homes de la família, mentre que Nash, Moreno i Santacana consideren que aquests dos tipus d'activitats van juntes dintre de la repressió política a les dones.

Si bé és cert que la pràctica més contundent de la repressió va ser la mort, si parlem del nombre d'execucions de dones aquest va ser menor que les experimentades pels homes. La Matilde Eiroa afirma que les executades sumen aproximadament un 3% del total d'ajusticiaments, tot i que és un camp encara obert a la investigació i hem de tenir en compte la diversitat geogràfica: per exemple, a Aragó el percentatge augmenta a un 9%, i a això haurien de sumar-se les morts a les presons per maltractament, malalties i desnutrició i, com senyala la Conxita Mir, els suïcidis per causes polítiques, per por a les detencions o a l'arribada de les tropes rebels; tampoc han d'oblidar-se els suïcidis per indigència o, una cosa que afectava exclusivament a les dones, pel rebuig social a les mares solteres o per la violència sexual⁹.

⁸ *“La política de las vencidas: política, género y exilio en la experiencia republicana”*. Article publicat a Ayer, 60/2005 (4): 197-224.

⁹ MIR, 2000: 51-53, 55-56.

En conseqüència, podem parlar d'una repressió sexuada pels següents motius:

- a) En primer lloc, la seva **finalitat**. Trobem que en l'àmbit femení la finalitat de la repressió franquista radicava en el desig de tornar a implantar un ordre de gènere tradicional. Com defensa Moreno, les mesures repressives preses per aconseguir aquest ordre de gènere no comptaven amb un elevat nombre d'assassinats, però sí que van aplicar-se amb freqüència altres mesures com per exemple la ingesta obligada d'oli de ricí¹⁰, el rapat del cap o la violació. Aquests càstigs eren considerats específicament femenins, als que el David Ginar afegeix que tenien *“un evident sentit de purificació y d'apropiació simbòlica del cos de la dona, en consonància amb el rol que li era assignat en la societat de la nova España”*¹¹.
- b) En segon lloc, el fort **component moral** contra les dones és un altre d'aquests components diferenciadors entre la repressió franquista masculina i la femenina. En aquest aspecte el Fernando Hernández situa a les dones que foren castigades per les accions dels seus familiars homes (pares, marits, fills adults). A més a més, en molts casos les dones que eren empresonades estaven acompanyades pels seus fills petits, la qual cosa suposava una agreujant emocional als seus problemes personals¹².

D'altra banda, quan parlem de la repressió contra les dones sovint apareix reflectida un tipus de violència que és el que la historiadora Mónica Moreno anomena “violència encoberta”. Aquest tipus de violència provocava que les dones republicanes patissin un aïllament social, que les que estiguessin divorciades retornessin obligatòriament amb els seus ex-marits, que les joves haguessin d'anar a balls en homenatge a soldats, que moltes dones es veiessin submergides en la pobresa a conseqüència de la desaparició del cap de família i, per descomptat, que la gran majoria fossin víctimes de violència sexual. Aquest tipus de violència també va provocar una gran repressió psicològica, doncs va afectar de manera especial a aquestes dones sotmeses al dur control de la

¹⁰ HERNÁNDEZ HOLGADO, 2003: 122-124. Els franquistes l'empraven com a element purgador, doncs solien dir que el fort poder laxant de l'oli de ricí (provocava nàusees, vòmits, diarrees i còlics) depurava el “tòxic interior” de les dones republicanes.

¹¹ NASH, 2013: 31.

¹² Cal remarcar que, malgrat i que en molts casos el fet d'anar acompanyades pels seus fills fos un fet molt preocupant, en altres va ser un incentiu per a resistir i lluitar contra el franquisme.

dictadura¹³. A més a més, les dones republicanes i d'esquerres eren definides pel franquisme com a individus de moral dubtosa o individus perillosos, mai eren definides com a “dona”, tal i com explica la Pura Sánchez en la seva obra *Individuas de dudosa moral*. Aquestes denominacions provocaven una por en la societat pro-franquista que feia que el rebuig cap a les dones d'esquerres fos encara major.

4.1. L'ideal de dona en l'època franquista:

En l'anterior apartat s'ha fet esment a què un del motius de repressió a la dona republicana era que aquesta no s'adequava a l'ideal domèstic que el règim de Franco defensava, així com tampoc s'adequava a l'ideal moral.

La María González i l'Aurora G. Morcillo coincideixen en que les primeres mesures del franquisme per instaurar el nou règim a Espanya anaven dirigides a regular la vida de les dones ja des de l'inici de la Guerra Civil. Les vençudes, com a enemigues i com a dones, van convertir-se en un objectiu fonamental de la feina de regeneració moral i social del nou règim.

Al 1936 va ser aprovat un decret amb la finalitat de “moralitzar els costums” el qual va suposar la supressió de l'escolaritat mixta i la introducció de l'assignatura “llar” en l'educació de les nenes. A més a més, es va elevar l'edat legal de les dones als 25 anys, motiu pel que estaven obligades a estar sota la tutela del pare fins que es casessin o ingressessin en un convent.

El franquisme va idealitzar la maternitat com el destí natural de la dona i per aconseguir-ho, va utilitzar la figura d'Isabel la Catòlica (paradigma de la Hispanitat) i de Santa Teresa d'Àvila (icona de la virginitat i la religiositat)¹⁴.

Al març del 1938, quasi dos anys després de l'aprovació de l'anterior decret, es va incitar a la maternitat amb primes econòmiques al mateix temps que es va obstaculitzar l'accés al treball de les dones que estaven casades. També se'ls hi va prohibir exercir professions liberals. A més a més, els divorcis i els matrimonis civils que s'haguessin fet durant la República van ser anul·lats; d'aquesta manera moltes dones van passar a ser “mares solteres” de manera legal i les noves propietats adquirides per les divorciades

¹³ RUIZ VARGAS, “Trauma y memoria de la Guerra Civil y la dictadura franquista”. *Hispania Nova. Revista d'Història Contemporànea*, Núm.6: 2006.

¹⁴ GONZÁLEZ GOROSARRI, 2010: 45.

ara quedaven subordinades als seus anteriors marits, a l'igual que els seus sous. Així doncs, les dones adultes depenien del seu marit i passaven a tenir la mateixa consideració legal que les menors d'edat. A part d'aquests impediments legals, els càstigs legals eren molt més lleus quan l'infractor era l'home.

D'aquesta manera, a partir de 1939 l'únic model femení possible era el de mare i muller. El règim considerava que la dona era dèbil mental i físicament, així com incapaç de desenvolupar qualsevol activitat fora de la casa, i per aquest motiu la maternitat resultava el seu destí natural. D'aquesta manera, només era tolerable la soltera "per virtut", és a dir, aquella que compleix la seva missió femenina en les obres de beneficència; si estava soltera per qualsevol altre motiu que no fos aquest, era considerada desequilibrada, exaltada i extravagant, doncs estava soltera per "egoisme"¹⁵.

González Gorosarri destaca també el paper que Acción Católica va tenir en la legitimació del franquisme a través de la família. L'església va organitzar la vida familiar d'acord a la moral catòlica mitjançant la submissió de la dona. En aquest aspecte, la dona ideal tampoc podia tenir desig sexual i es va negar la sexualitat femenina fins al punt d'infondre terror davant el despertar del desig femení. Per una banda se'l considerava potencialment mortal¹⁶ i per l'altra es descrivia com el causant del desig masculí. Per aquest motiu, era feina de la dona evitar estimular el desig masculí en el seu propi benefici. Tot això es justificava amb comentaris com el següent:

*"Hay muchas mujeres, madres de hijos numerosos, que confiesan no haber notado más que muy raramente, y algunas no haber llegado a notar nunca el placer sexual, y esto, sin embargo no las frustra, porque la mujer, aunque diga lo contrario, lo que busca detrás de un hombre es la maternidad...Yo he llegado a pensar alguna vez que la mujer es fisiológicamente frígida y hasta la exaltación de la libido en la mujer es un carácter masculinoide [...]"*¹⁷.

Un altre element repressiu és el que explica la M^a. Teresa Gallego Méndez a la seva obra *Mujer, falange y franquismo*, on la pròpia naturalesa de la dona va ser considerada

¹⁵ BERENGUER, 1991: 131-132.

¹⁶ Es deia que el fet de que les dones gaudissin del sexe podia provocar un gran esgotament físic al seu cos, però també que era un gran perill per al seu sistema nerviós ja que podia arribar a ocasionar la mort.

¹⁷ Declaracions del doctor Botella Lluís (rector de la Universitat Complutense) realitzades a la revista *Tauta*, núm. 14, el 20 de juny de 1973, p. 17-18.

pecat durant el franquisme. Per exemple, les nenes no podien fer la comunió en els dies de període menstrual i les dones que acabaven de donar a llum necessitaven la benedicció *post-partum* per poder entrar a l'església, on havien d'esperar al capellà de genolls¹⁸.

Irònicament, el franquisme va legalitzar la prostitució que la República va abolir, però va perseguir la prostitució que es practicava fora dels prostíbuls legalitzats. L'existència de dones que es dedicaven a la prostitució (tatxades com a "caigudes") servia per exaltar la virtut de les dones que no ho feien, sent anomenades "decents".

Les fonts documentals coincideixen en que la figura de la "roja" va ser demonitzada en el moment àlgid de la repressió. Aquesta demonització descobria la sanció a la participació política i la transgressió social i moral d'aquestes dones. La dialèctica va legitimar la repressió contra les dones republicanes i Mónica Moreno insisteix en que era alhora una forma de violència simbòlica. Aquest discurs atribuïa la decadència dels costums durant els anys 30 al comportament d'aquestes dones que no s'havien ajustat a la doctrina catòlica del matrimoni i la maternitat.

Malgrat tot, el discurs franquista sobre la dona espanyola no va romandre intacte fins l'any 1975. Des de els anys 50 (però en especial a partir dels 60) es va produir una reformulació de la domesticitat, protagonitzada per un model de dona laboriosa, eficient i consumidora, que no deixava de ser religiosa i ajustar el seu comportament a la moral catòlica. De fet, davant dels importants canvis socioeconòmics que la societat espanyola va experimentar, la Sección Femenina¹⁹ va recolzar certes mesures legals que van suavitzar la discriminació de les dones.

En definitiva, el franquisme va aplicar una repressió moral sobre la figura de la dona que estava enfocada en aconseguir l'ideal femení que es considerava perfecte: els franquistes volien que s'eliminés completament el model de dona independent i treballadora que s'havia aconseguit en l'època de la Segona República i que la dona passés a estar sota el domini del seu marit i es dediqués exclusivament a ser una bona mestressa de casa, una bona mare i una bona cristiana (fig.3). La dona republicana va ser objecte d'una lectura moral que la va dur a ser el símbol de la desviació sexual, la

¹⁸ GALLEGO MÉNDEZ, 1983: 138-142.

¹⁹ Branca femenina de la Falange Española, i posteriorment de Falange Española Tradicionalista de las JONS, constituïda a Madrid el 1934 i dirigida per Pilar Primo de Rivera. S'encarregava d'educar a les dones espanyoles sota l'ideari franquista de dona.

degeneració, la transgressió dels rols sexuals, l'heretgia, la revolució i la violència. En conseqüència podem parlar d'un llenguatge de repressió que va pretendre desposseir a les dones vençudes d'humanitat i que les identificava com a males dones per mitjà d'estereotips i expressions negatives morals com per exemple: subjecta, extremista, roja mala, infernal, atea, lletja, andrògina i esbojarrada, entre moltes altres expressions.

4.2. Els elements de la repressió contra les dones:

La repressió que el franquisme va exercir sobre les dones presentava nombroses variacions pel que fa al tipus de repressió (o violència) que s'aplicava, així com també trobem que les institucions que la duien a terme no eren una sola. En aquest apartat es tractarà el com treballaven aquestes institucions i en què consistien els diferents tipus de violència que les dones republicanes o d'esquerrers van haver de patir durant el període franquista.

4.2.1. Els agents repressius:

La repressió franquista va ser aplicada per les varies institucions del nou Estat les quals eren l'exèrcit, les autoritats locals, la judicatura, el partit únic de la Falange Española Tradicionalista y de las JONS, les forces d'ordre públic i l'Església. La gran majoria dels treballadors que exercien la repressió eren homes, però també van existir dones que es dedicaven a aplicar la repressió contra les seves iguals, algunes degut a la seva feina i altres de manera altruista com veurem tot seguit.

Van haver dones que es dedicaven a acusar o a fer de testimonis contra d'altres²⁰. Com s'explica a *Represión, resistencias, memoria*, és molt possible que aquesta participació tan activa es degués a que aquestes dones volien assolir en la societat franquista un paper més actiu que el que van tenir durant la Guerra Civil.

D'altra banda trobem dones que treballaven en presó sota el càrrec de funcionàries i que les religioses s'encarregaven de dirigir les presons i participaven en les juntes de disciplina. Per això Vinyes afirma que les religioses van ser part de l'aparell repressiu franquista²¹.

²⁰ Acostumaven a ser dones vídues de bona posició social que havien viscut la repressió republicana de la Guerra Civil i que van legitimar al règim franquista amb el seu suport.

²¹ El proselitisme religiós es confonia amb la coacció política, fet visible, per exemple, en que era obligatòria l'assistència a missa.

Per a Mir, la imposició d'un model d'abnegació i submissió femenina va ser una altra forma de repressió i control social²². Element central en la submissió de les dones, va ser un aparell legislatiu discriminatori. El franquisme doncs, va desenvolupar un ordenament jurídic conservador i paternalista que segons Ruiz Franco,

*“Veía a las mujeres más que como sujetos con unos derechos inherentes a su condición de seres humanos, como seres obligados a una función social específica basada en su capacidad reproductora y maternal”*²³.

Era una legislació subordinada en matèria civil, punitiva en dret penal i excloent en el laboral²⁴. El primer implantava el matrimoni indissoluble i en el que la dona restava submissa al marit; el segon penalitzava l'adulteri, l'avortament i la venda de conceptius (així com també la seva propaganda); per últim, el tercer va prohibir a les dones treballar en certs sectors, sancionava la discriminació salarial, afavoria a que les dones casades deixessin de treballar a canvi d'un subsidi, etc. D'aquesta manera, tal i com confirmen les fonts, els jutges també van passar a ser agents de la repressió i el control social²⁵. Durant els judicis es produïen tot tipus de prejudicis que acabaven duent amb molta freqüència a una censura de les dones agredides per una suposada degeneració moral que provocava als agressors.

Un altre aspecte que destaquen els documents és la gran persistència del franquisme pel que fa a la natalitat. Amb aquest pretext, va crear una legislació natalista que concedia beques, premis i préstecs entre d'altres, per a les famílies nombroses. Això va provocar que, com declara Nash, *“Las mujeres quedaron politizadas a través de la noción de un destino femenino común determinado por su capacidad reproductora”*, de manera que a més de ser un deure religiós, ara la maternitat també era un deure polític. D'aquesta manera retornem a la idea de que les dones van quedar polititzades a través de la seva capacitat de donar a llum.

²² MIR CURCÓ, 2005: 56.

²³ RUIZ FRANCO, 2007: 36.

²⁴ RUIZ FRANCO, 2007: 36.

²⁵ NASH, 2013: 9-10.

A l'inici d'aquest apartat he esmentat que les autoritats locals també van ser un agent de repressió a Espanya durant el règim de Franco. Aquestes es dedicaven a fer circular comunicats i instruccions les quals regulaven tot tipus de temes de la vida quotidiana de les dones per exercir control social sobre aquestes, com per exemple quina roba de bany era adequada per dur a la platja.

D'aquesta manera veiem doncs que les dones durant el franquisme van estar sotmeses sota una esfera social asfixiant a causa del constant control que estaven obligades a viure. Hem pogut comprovar que han estat molts els agents que van aplicar la repressió i que es van dedicar a fer que es complissin les normes del règim, però hi ha dos agents que destaquen per sobre dels altres pel que fa a la vigilància moral de les dones: són les ja esmentades Església i la Sección Femenina. Ambdues institucions van dedicar-se a l'adoctrinament polític, religiós i de gènere, així com per el control social mitjançant l'assistència caritativa. No obstant, des de finals dels anys 50 les Mujeres de Acción Católica i, en menor mesura, algunes religioses es van distanciar de l'ideal de submissió i subordinació femenina, i van contribuir amb les seves propostes i actuacions a qüestionar la dictadura²⁶.

4.2.2. Els elements de repressió:

Durant els conflictes armats sorgeixen diferents tipus de violència que poden ser classificats en dos grups: violència visible (agressió directa duta a terme a través de la superioritat física o militar) i violència invisible (és la que està present durant els processos de repressió), la qual es divideix en violència cultural i violència estructural²⁷. En l'àmbit de la repressió franquista, la violència cultural feia referència al clima social que es vivia i a la depuració en el sector de l'educació; d'altra banda, l'estructural formava la base principal de la instauració del règim franquista²⁸.

Aquesta violència estructural aplicada pel franquisme permet des d'una perspectiva de gènere fer una distinció entre diversos tipus de violència sexual que seran exposats a continuació.

²⁶ NASH, 2013: 12.

²⁷ GALTUNG, 1998: 13-38.

²⁸ La violència estructural és aquella que el propi Estat planifica i emprèn contra l'oposició al nou ordre.

a) Repressió sexual:

Les dones víctimes del franquisme van ser víctimes d'una repressió sexual que va estar marcada per un gran simbolisme i que van ser exclusives (en la majoria dels casos) del seu gènere. El David Ginard explica que aquests càstigs no necessàriament s'aplicaven per haver de seguir una condemna determinada, si no que tenien com a principal objectiu humiliar a les víctimes republicanes i infondre la por entre la població²⁹. Ginard esmenta alguns d'aquests nombrosos càstigs en la seva col·laboració al llibre *Represión, resistencias, memoria* i d'entre elles destaca les neteges de l'Església o de la caserna de la Guàrdia Civil, la ingesta de l'oli de ricí, els passejos humiliants pels carrers del poble, l'obligació de participar en els actes religiosos, els interrogatoris amb amenaces i agressions físiques i/o sexuals, violacions, cremades als pits, el rapat del cap, pressions dirigides a treure informació sobre familiars, etc.³⁰ La connotació de representació col·lectiva que tenien aquests degradants espectacles públics queda clarament reflectida en els testimonis orals com el de la Sagrario Medina, recollit en *Mujeres contra el franquismo* de Fernanda Romeu. El testimoni diu així:

“Nos pelaron a todas y nos metieron allí juntas. Y después nos dijeron que nos iban a dar aceite de ricino, y es verdad, porque yo vi bombonas de once arrobas. Nos reunieron el tiempo que les dio la gana y luego nos mandaron a casa. Al día siguiente tuvimos que bajar al mismo sitio y nos tuvieron durante una semana, peladas y dando vueltas al pueblo durante una hora y pico. Todas en grupo. A mí me cortaron el pelo solo porque era hija de un rojo, así lo decían ellos (...). Yo tenía miedo de bajar al pueblo al estar pelada, aunque te ponías un pañuelo en la cabeza. Y claro, como yo era una jovencita, si iba al baile, ¡pues fíjate! Además, si llevabas el pañuelo, los fachas del pueblo te lo rompían delante de tu cara”³¹.

També relata Hernández Holgado a la seva obra *Mujeres encarceladas* el testimoni de l'Agustina Sánchez Sariñena, on relata que:

²⁹ NASH, 2013: 31.

³⁰ L'equivalent masculí a aquesta última forma repressiva seria el xantatge, consistent en amenaçar amb actuacions contra els seus familiars si l'antifranquista detingut no col·laborava amb els seus interrogadors.

³¹ ROMEU, 2002: 140.

“Estando en Ventas durante la primavera de 1939, una mañana la llamaron a ella y a otras compañeras para una comunicación en el locutorio de jueces; allí se encontraron con unos falangistas que les afeitaron las cejas y les cortaron el pelo”³²”.

Veiem doncs, que els testimonis coincideixen en la pràctica del rapat a les dones i el posterior passeig³³. Medina y Hernández coincideixen en que el rapat, juntament amb l'oli de ricí, era un dels mètodes de repressió més representatius (fig.4). No es tractava tant d'apartar o perseguir a l'enemic, sinó que era més bé la necessitat imperiosa d'exhibir com a espectacle una mena de “deformitat monstruosa” que, des de el punt de vista dels franquistes, s'havia desenvolupat durant la Segona República: la dona que contribuïa a la traïció de la moral catòlica i que cercava la seva independència.

Amb les violacions i l'assetjament sexual succeïa una cosa molt semblant. La humiliació jugava un paper molt important en les violacions. Si recorrem al testimoni de la Juana Doña, aquesta destaca que *“Las violaciones a las detenidas nada tenían que ver con el deseo sexual, eran simplemente un acto de poder y humillación”*. En conseqüència, en moltes ocasions els repressors van creure idoni que aquests actes atroços es realitzessin de manera pública o, si més no, en presència de familiars directes de la víctima de violació, tal i com posa de manifest un informe sobre l'ocupació de Madrid pels franquistes:

“Cuando los fascistas entraron a Madrid enseguida empezaron las detenciones en la calle. Las mujeres han sido más castigadas, por lo general, que los hombres. Corrientes eléctricas en los pechos, hay compañeras que tienen la carne de los pies literalmente quemada hasta los huesos. La mayor parte de las mujeres jóvenes fueron violadas en las comisarías; pero hay más aún: muchas mujeres y muchachas fueron violadas en presencia de sus padres y sus maridos”³⁴”.

Com González Gorosarri argumenta a *No lloreis, lo que tenéis que hacer es no olvidarnos*, l'abús sexual sempre ha estat considerat un gran element simbòlic, ja que l'apropiació del cos de la dona de l'enemic constituïa el cop de gràcia per derrocar-lo

³² HERNÁNDEZ HOLGADO, 2003: 123.

³³ En diverses ocasions aquests “passejos” els feien després d'haver ingerit grans quantitats d'oli de ricí, amb la qual cosa les víctimes desfilaven mentre es feien les seves necessitats a sobre.

³⁴ Archivo Histórico del Partido Comunista de España [AHPCE], Activistas caja 92, carpeta 1. (Extret del llibre *Represión, resistencias, memoria* de Mary Nash: p.32).

mentalment. Per descomptat, l'efecte devastador que aquestes tàctiques d'humiliació tenien en la mentalitat de moltes dones no es pot obviar de cap manera; en molts casos va ser la causa de suïcidi de moltes de les víctimes.

b) Repressió contra la delinqüència comuna:

El David Ginard, novament a *Represión, resistencias, memoria*, ofereix un gran text descriptiu sobre la delinqüència comuna i la consegüent repressió³⁵. Aquest tipus de repressió era molt comuna entre les dones de les classes populars que van patir la postguerra. L'esforç per la supervivència afectava enormement a les dones espanyoles, doncs eren elles qui tenien el paper de ser el "veritable pal de paller de la vida i l'economia familiars"³⁶. Aquestes dones estaven obligades a proveir a la seva família i, tal com explica en Carles Santacana a *Les dones del Prat i la repressió franquista*, això pot sobtar, ja que estem parlant d'un període en què l'activitat laboral de les dones no era gaire alta, però això no impedia que fossin elles les encarregades d'allargar els sous de postguerra fins a fer possible una mínima vida de tots els membres de la casa. En conseqüència, degut a la situació que travessava el país, van veure's obligades a buscar solucions externes en més d'una ocasió.

Per a Ginard, el millor exemple d'això és l'estraperlo, on les dones van implicar-se notablement en el seu funcionament com a compradores i com a peces clau de la xarxa estraperlista. En moltes ocasions aquestes dones venien a prop dels mercats certs productes a banda de l'estipulat racionament. És així com aquestes compradores i les petites venedores van passar a ser perseguides per les autoritats que lluitaven contra la venda clandestina. En conseqüència es van crear lleis com la llei del 26 d'octubre de 1939³⁷ o la del 26 de novembre de 1940³⁸ que van afectar greument a les dones. En conseqüència, els expedients processals de la dècada dels 40 permeten concloure que un elevat percentatge de les dones que van ingressar a les presons espanyoles per delictes socials fossin col·laboradores del comerç paral·lel. També van ser empresonades, processades o detingudes moltes dones pel fet de dur a terme el que es consideraria com

³⁵ NASH, 2013: 33.

³⁶ SANTACANA, 2006: 8.

³⁷ Dirigida al voltant del delictes d'acaparament.

³⁸ Va crear la fiscalia de taxes.

“delinqüència de baixa intensitat”, és a dir, per robar objectes tals com roba, sabates, etc³⁹.

Dintre d'aquest grup de repressió han de ser col·locades aquelles dones republicanes que degut a la pèrdua dels seus marits, pares o fills van ser obligades a exercir la prostitució com a únic mitjà de supervivència⁴⁰. Aquest fet va ser aprofitat pel franquisme per demostrar que prostituta i “roja” eren dos conceptes que anaven junts. En ocasions, la policia intentava forçar a les preses antifranquistes a que es declarassin prostitutes, amb l'objectiu d'anular la seva identitat com a subjectes polítics⁴¹.

c) Repressió educativa:

El franquisme va veure en l'educació del país un mitjà per aconseguir implantar els seus valors i ideals polítics i socials en la població (sobretot entre la població jove). D'aquesta manera el franquisme va transformar l'educació en un instrument d'adoctrinament polític i de gènere.

L'objectiu principal de l'educació del règim era divulgar el seu ideal de dona per a Déu, la Pàtria i per a la llar, i són aquests els objectius que la dona com a mestra havia d'inculcar als alumnes. A partir d'aquest objectiu es van iniciar la separació de nens i nenes en les classes i es van educar de manera diferent segons els propòsits per als que estaven destinats, però en ambdós casos l'educació sempre anava marcada per la moral catòlica. En aquest àmbit, és molt interessant l'estudi d'Agulló Díaz *Azul y rosa: franquismo y educación femenina*⁴². Així va ser com les nenes van començar a donar assignatures que les preparava per a ser bones mares i bones mullers i els continguts que s'impartien a classe eren diferents als dels nens⁴³. A més a més, eren orientades a l'ensenyança bàsica i professional per dedicar-se a la llar o per poder accedir a llocs de

³⁹ Cal destacar que en molts casos aquests furts els feien dones solteres que tenien molta dificultat per trobar treball degut a la legislació del règim de Franco.

⁴⁰ ROURA, 1998.

⁴¹ NASH, 2013: 36.

⁴² AGULLÓ DÍAZ, 1999: 243-303.

http://www.academia.edu/4653558/IDENTIDADES_DE_G%C3%89NERO_Y_ESCUELA_FRANQUISTA_DISCURSOS_Y_PR%C3%81CTICAS_NACIONALCAT%C3%93LICAS

⁴³ Els llibres de lectura eren diferents, així com la gimnàstica que feien era molt més suau.

treball ajustats als patrons tradicionals de gènere (mestre i, a partir dels anys 60, també secretària).

L'Església va ser la que s'encarregava en bona part de l'educació, que va comptar amb una gran hegemonia en el sistema educatiu, però la Sección Femenina va ser la que es va encarregar de la formació política, l'educació física i l'ensenyança de tasques.

Els manuals de llar per a dones i l'anomenada "literatura edificant" difonien valors com l'estalvi, la simplicitat i la decència en la vestimenta, així com també la prevenció i la prudència davant el ball, el cinema i la platja. L'ideal de domesticitat que impulsava el règim també era transmès a través de les revistes femenines⁴⁴, tal com se'ns mostra a *Las revistas para mujeres durante el franquismo*, de la M^a del Carmen Muñoz. Malgrat tot, en aquests espais també apareixien en certes ocasions altres figures femenines no catòliques, com per exemple succeïa amb el cinema nord-americà o les dones dolentes dels còmics masculins.

d) Depuracions:

El sistema educatiu va ser el sector laboral que més va patir la repressió del franquisme amb les depuracions. La Sara Ramos fa un gran anàlisi sobre les depuracions en el sector de l'educació en el seu llibre *La represión del magisterio: Castilla-La Mancha 1936-1945* centrant-se en la comunitat autònoma de Castella-La Manxa, i a la col·laboració al llibre *Represión, resistencias, memoria*, on fa una exposició de les depuracions franquistes educatives en el sector femení més que excel·lent.

El fet que el magisteri format durant la República estigués basat en un model republicà, en uns principis pedagògics i culturals moderns i en un pensament liberal i europeista va afavorir a que la dictadura considerés que la República havia contaminat la figura del mestre i per això havia de ser avaluada la seva idoneïtat ideològica i eren necessàries les depuracions com a mesures repressiva i preventiva.

Ramos resumeix el procés depuratiu en "*una experiencia traumática y dramática por la que tuvieron que pasar todos los maestros y maestras. Fueron separados de sus puestos de trabajo al objeto de ser estudiados para su reingreso en el cargo que venían desempeñando antes de la Guerra Civil. Para ello el proceso fue largo, duro y con un*

⁴⁴ MUÑOZ RUIZ, 2003: 95-116.

*sin fin de contradicciones*⁴⁵”. D’aquesta forma veiem que les depuracions van afectar tant als mestres com a les mestres, però cal remarcar que aquestes últimes van patir una doble depuració: per una banda, per la seva condició de mestres i per l’altra, simplement pel fet de ser dones. Durant aquesta etapa la professió de mestra va patir un clar retrocés en el que va ser retornada a la imatge de la mestra maternal, en la què predominaven els valors religiosos i patriòtics per damunt dels coneixements. El clar exemple el trobem en el següent fragment de l’època:

“Las maestras a quienes se encomienda esta tarea, no son las mismas de antes de 1936. [...] La niña ha nacido para el hogar. Como educáis a futuras madres, no debemos perder de vista que toda nuestra acción escolar va encaminada a dotar a la niña de los recursos necesarios para gobernar, moral y económicamente, el hogar. La educación específica de la mujer para esposa, madre y educadora de los hijos debe iniciarse en la Escuela Primaria. Es preciso que vosotras, maestras nacionales, estéis orientadas acerca de cómo puede gobernarse un hogar para, así, guiar a vuestras alumnas [...].

Amb la lectura d’aquest petit fragment, resulta més que evident que la condició social de la dona retornà a estar mediatitzada per la seva biologia. D’aquesta manera, les Comisiones Depuradoras⁴⁶ franquistes acusaven i valoraven les conductes i comportaments dels mestres segons el seu gènere.

Com explica Ramos, l’acusar a una mestra de “*ser entusiasta de la causa roja y tendencia izquierdista*” tenia una major repercussió qualitativa en les dones que en els homes. Era pitjor vist per les Comissions que les mestres tinguessin idees d’esquerres que no pas els mestres, doncs com mostren les reflexions d’un membre d’una d’aquestes Comissions: “*Que, tratándose de un maestro, sería intolerable los escándalos de una conducta cristiana, izquierdista y que convierte la escuela en semillero de comunistas; pero en una maestra, sube de punto lo pernicioso de tales escándalos*”.

El motiu principal de la doble depuració en les mestres es deu a que per una banda eren jutjades per haver estat a favor políticament d’algun partit d’esquerres, oposant-se així a

⁴⁵ NASH, 2013: 64.

⁴⁶ Les Comissions extreien informació a través d’uns informes preceptius elaborats principalment pel comandant de la Guàrdia Civil, l’alcalde, el cura i una persona de gran solvència moral. A partir d’aquests, les Comissions podien articular un seguit d’acusacions referents al comportament dels i les mestres a través de fulls de càrrecs.

la tasca “purificadora” del franquisme; i per l'altra, i la raó més important, per haver traït la seva condició femenina allunyant-se del seu paper de mullers i mares.

D'altra banda, moltes dones van ser depurades de la seva feina de mestra per motius religiosos; això va ser degut a que la mestra, com a dona, havia d'inculcar a les seves alumnes la moral catòlica correctament per tal que fossin bones catòliques. Per aquest motiu, les Comisiones Depuradoras van fer una avaluació més meticulosa de les conviccions religioses de les mestres.

Per últim, Ramos destaca un últim aspecte i és que les mestres també van ser sotmeses a una gran ingerència per part de les autoritats franquistes en la seva vida privada i, en conseqüència, moltes van ser depurades per no dur una conducta moral exemplar⁴⁷. En definitiva, es tornava a perseguir i castigar a aquelles mestres que suposaven un perill per a la implantació efectiva del model “ideal” de dona.

e) Les delacions:

Un dels elements més eficaços per sotmetre a la societat als seus preceptes va ser la delació. Com bé explica la Neus Ribas a *Dones entre reixes: dins i fora de la presó*, “el règim no hauria pogut dur a terme tot sol el fort sistema repressiu que s'havia inventat per sotmetre tot un país. Les autoritats no podien conèixer les interioritats de tothom i algú havia d'assenyalar les persones, actuar de testimoni i facilitar la tasca repressiva”⁴⁸. Les fonts testimonials (com els casos de l'Ana Morales o la Balbina Lasheras Amezcaga⁴⁹) ens permeten deduir que moltes d'aquestes denúncies es feien per venjança, enveja o rancúnies del passat.

5. LES DONES A LES PRESONS FRANQUISTES:

Durant el desenvolupament d'aquest treball hem vist que durant l'època franquista les dones van patir una gran repressió en diferents aspectes de la seva vida (repressió moral, social, laboral...) com a necessitat imperiosa per poder aconseguir la dona “ideal” que ajudaria a fer perdurar el règim franquista.

⁴⁷ NASH, 2013: 68-69.

⁴⁸ RIBAS DEVESA, 2015: 100-101.

⁴⁹ GONZÁLEZ GOROSARRI, 2010: 125-152.

A dia d'avui, encara no es coneixen amb certesa les xifres de víctimes mortes a mans franquistes, però el que si es sap és que el nombre de víctimes assassinades va ser molt major en homes que en dones. Això no implica que no hi haguessin dones assassinades (moltes van ser afusellades, com és el cas de les 13 roses que veurem més endavant), sinó que elles van patir una repressió dirigida més a exemplificar càstigs, demostrar què era el que estava bé i el que no en la figura femenina; és per això que la gran majoria de les dones van ser empresonades per tota Espanya en presons del règim. El nombre d'empresonades va ser tal, que el règim es veié obligat a transformar i habilitar nous llocs (com xalets i convents) que fessin de presó. Aquests nous edificis convertits en presons tenien una cosa en comú, i és que totes disposaven d'una capella a la que s'obligava a les presoneres a anar a missa.

Com s'ha explicat en apartats anteriors, el règim va aplicar la repressió a totes aquelles dones defensores de la República i que creien en l'emancipació de la dona. Però també es van empresonar a les dones de famílies dels republicans que no van ser trobats en les seves cases. Aquestes últimes eren les anomenades "presoneres per desgràcia", que eren dones d'una edat avançada i en molts casos analfabetes. D'aquesta manera trobem que es pot fer una classificació en dos grups de presoneres segons el seu grau de consciència política, trobant d'aquesta manera en un primer lloc aquestes "presoneres per desgràcia" i en un segon lloc a les republicanes més joves que tenien una filiació política conscienciada. Hi ha una segona classificació de les presoneres que distingeix entre les polítiques i les socials. Les presoneres polítiques van ser considerades delinqüents degut a la negativa del règim de donar visibilitat a les activitats polítiques de les dones. A més se les denominava despectivament "putas" i "marimachos". Quina era doncs la diferència entre les presoneres polítiques i les socials? La diferència principal radicava en què les primeres van defensar la seva dignitat negant-se a ser tractades com a animals i intentant estar netes en les presons, de les quals ninguna disposava d'unes bones condicions per a mantenir una òptima higiene.

Existien també les presoneres "anteriors" i les "posteriors". Les primeres eren culpabilitzades per les activitats que havien realitzat abans del franquisme, és a dir, durant el període República⁵⁰. Les altres havien dut a terme les seves accions en la

⁵⁰ Els càstigs a les anomenades dones "anteriors" formaven part de la política de neteja del franquisme.

resistència antifranquista i eren torturades de manera sistemàtica amb la fi que delatessin a altres republicanes.

El fet de complir condemna i poder finalment sortir de la presó no implicava que ja fossis lliure, doncs les poques dones que van aconseguir sortir van continuar patint una dura persecució moral. Normalment, el fet de que et condemnessin a anar a presó també implicava la pena de desterrament i malgrat que podia arribar a evitar-se, poques dones van aconseguir-ho degut a la complexitat per aconseguir el que es demanava. Per evitar el desterrament les presoneres necessitaven com a mínim dos dels tres documents següents: el document del l'alcalde del seu poble natal, de la guàrdia civil o del rector de l'Església. A part d'això, el comportament de la dona sortida de presó seria vigilat per el Patronato de Protección de la Mujer, que alhora també espiaria la intimitat de la seva llar.

5.1. Les condicions de vida a les presons:

El franquisme va anular les lleis de la república que van crear la figura de funcionària de presó, sent aquestes rellevades del seu treball i empresonades. Ara els seu lloc de treball l'ocupaven monges i falangistes, aquestes últimes eren familiars de víctimes de la Segona República, per assegurar així una dura i cruel repressió a les empresonades i amb l'objectiu de debilitar la moral i la dignitat republicanes. Les monges van ser despiadadament cruels amb les presoneres, fent-les estar en silenci tot el dia en la cel·la. El testimoni de la Carme Riera i Barborés relata que després de que la seva filla morís per desnutrició a la presó de Saturraran (on estaven les dues), les monges van prohibir-li anar al seu enterrament. A més a més, també negaven a les presoneres la recepció de cartes i paquets.

Moltes presoneres, degut a les dolentes condicions de vida que es duïen a les presons, no podien caminar ni aguantar-se dretes per culpa de la falta d'alimentació; aquest fet també era un motiu per castigar-les, inclòs a les dones d'avançada edat:

- “Abuela” (preguntó la monja), “¿por qué no baja al patio?”
- “Porque no puedo hermana. Estoy tan enferma que no me puedo levantar”.
- “Ah, no, usted no tiene fiebre; no hay ninguna razón para que se tumbe en su petate. ¿Entiende? Ha recibido una carta y creo que trae incluso fotografías de sus nietos” y sacó la carta y las

fotos. “Ahora” dijo, “usted no va a ver a sus nietos ni leer su carta”. Y rompió la carta en cuatro pedazos”⁵¹.

Es considerava que la dona, inclòs estan presonera, podia aconseguir diners, per exemple, venent treballs de costura(fig.5). Per aquest motiu, moltes d’elles no rebien menjar de l’exterior. No només escassejava el menjar en les presons, sinó que a més a més les monges donaven la meitat a animals com porcs i conills i el que sobrava es repartia entre les presoneres. Les monges de la presó de Saturraran venien al mercat negre llet que els hi era enviada per alimentar als nens, igual que feien amb el menjar de les dones.

La gran majoria dels convents que feien de presó no comptaven amb dutxes⁵². Els que amb més sort disposaven de més serveis d’higiene, les monges s’encarregaven de que no s’utilitzessin. Per exemple, es troben casos en els que les monges tancaven tots els serveis a excepció d’un, on havien d’anar totes les presoneres a empolainar-se i fer les seves necessitats⁵³. En llocs com Bilbao l’aigua era racionalitzada; les presoneres disposaven únicament d’un got d’aigua al dia que havien de distribuir-se com millor consideressin.

Aquesta desnutrició, juntament amb la falta d’higiene, provocava en les presoneres amenorrea. Les que encara tenien el període menstrual patien la humiliació de no poder-se rentar ni disposar de draps per mantenir la seva higiene íntima.

A l’hora de dormir les presoneres no comptaven amb una situació millor. Els llibres *Dones entre reixes*, *Mujeres encarceladas* i *No lloreis, lo que tenéis que hacer es no olvidarnos* coincideixen en les grans incomoditats i complicacions que les presoneres patien al dormir; dormien al terra unes apilades amb les altres degut a la insuficiència d’espai⁵⁴. Amb molta sort, algunes van aconseguir rebre de les seves famílies matalassos de llana o blat de moro.

Hem vist anteriorment que el franquisme posava grans esforços en que les presoneres polítiques fossin assimilades com a prostitutes i això en les presons es va intentar aplicar per aconseguir la negació de la condició política d’aquestes dones. Però a part de

⁵¹ CUEVAS, 1998: 86.

⁵² GOROSARRI, BARINAGA, 2010: 62.

⁵³ És el cas d’Amorebieta.

⁵⁴ A la presó de Saturraran l’espai mitjà per a cada persona era de 45 centímetres.

les presoneres polítiques també trobem presoneres socials, que complien condemna per delictes contra la propietat. Normalment no convivia juntes degut a que no coincidien, però en certes ocasions sí ho van fer i la convivència va ser molt complicada degut a les diferències personals i de mentalitat que existien entre les presoneres socials i les polítiques. El testimoni de la Julia Manzanal redacta així aquesta convivència:

“Estábamos juntas [en Amorebieta] las comunes y las políticas. Las broncas eran continuas, bien fuera por dónde colocar el colchón, ya que no había casi sitio, o porque te robaban en cuanto te descuidabas⁵⁵”.

5.2. La lluita per mantindre la moral:

Veient les condicions a les que estaven sotmeses aquestes dones no és d'estranyar que tant anímica com moralment estiguessin danyades. És per això que per poder suportar el que estaven vivint, les pròpies presoneres es recolzaven moralment en els seus grups⁵⁶ de companyes. L'autora María González Gorosarri esmenta la compartició de paquets i la preocupació de les unes per les altres com algunes de les característiques d'aquests grups.

En moltes ocasions les presoneres organitzaven xerrades sobre la República de manera clandestina:

“En la cárcel no hablábamos exactamente de la guerra. La guerra eran los enfrentamientos por las situaciones que vivíamos en la cárcel, por la falta de todo [...]. Ésa era la única manera de conservar nuestra condición de presas políticas; nos sentíamos satisfechas y orgullosas de serlo y la confrontación era continua con la dirección de la cárcel, con las monjas, las funcionarias, por todas aquellas injusticias y malos tratos que nosotras estábamos sufriendo [...]”⁵⁷.

Amb això volien respondre contra el sistema opressiu franquista i no donar-lis l'aspecte de vencedors, sinó únicament de dominadors. És gràcies a aquest tractament repressiu a les presons que el compromís polític de les presoneres republicanes va sortir reforçat. Aquesta consciència política sobre la naturalesa del règim franquista va provocar

⁵⁵ Citat en NÚÑEZ DÍAZ-BALART, 2003: 118.

⁵⁶ És passava a formar part d'un grup en el mateix moment en què s'entrava a la presó. Passaves a formar part d'un grup o d'un altre segon la teva afiliació política.

⁵⁷ VINYES, 2004: 157.

actituds d'insubordinació cap al mateix; les experiències viscudes provocaven encara més consciència de la justícia sobre la seva causa i es començava a teixir el sentiment contra l'oblit d'allò viscut. Al mateix temps les presoneres feien ús de l'humor per combatre el sentiment de derrota i poder sobreportar millor el dia a dia a la presó: es ridiculitzaven els himnes del *Cara al Sol* (“*Volverán banderas victoriosas, al paso alegre de la FAI*”⁵⁸) o l'*Oriamendi*, per exemple.

També ajudava a la moral de les presoneres la ferma creença i convicció de que el règim de Franco arribaria aviat a la seva fi. Álvarez Fernández explica que, inclòs després de que la comunitat internacional hagués acceptat la victòria militar feixista, les notícies sobre el proper derrocament de Franco es produïen constantment⁵⁹.

6. ESTUDI DE CAS: LES PRESONS DE SATURRARAN I VENTAS:

Van ser moltes les presons que el franquisme va emprar en el seu mètode de repressió als vençuts, presons ja preexistents abans del franquisme i moltes altres habilitades durant el règim. D'entre totes les presons que van existir en el franquisme, hi ha dos que destaquen per sobre de les altres i que mereixen un estudi a fons: són les presons de Saturrarán i la de Ventas.

6.1. La presó de Saturrarán:

Una de les presons de dones més importants del règim va ser la Presó Central de dones de Saturrarán (fig.6.), la qual va estar activa des de 1938 fins al 1944. Trobar bibliografia sobre aquesta presó m'ha resultat una feina àrdua, doncs és més abundant el nombre d'articles escrits sobre aquesta presó que no pas obres historiogràfiques. Trobem films documentals que tracten aquesta temàtica, com n'és l'exemple *Prohibido recordar: Cárcel de Saturrarán* i la pel·lícula *Izarren Argia* (2010), dirigida per Mikel Rueda i produïda per Baleuko. Com ha obra escrita he de destacar *No lloréis, lo que tenéis que hacer es no olvidarnos* de la María González Gorosarri, amb la col·laboració de l'Eduardo Barinaga.

A Saturrarán les dones no convivia juntes entre elles, sinó que com explica González Gorosarri, eren separades en pavellons per evitar que es comuniquessin entre elles;

⁵⁸ Per “paz”, en la versió original.

⁵⁹ ÁLVAREZ FERNÁNDEZ, 2007: 164-182.

d'aquesta manera, mares i dones grans habitaven en pavellons diferenciats de les altres presoneres com s'explica a continuació:

“Las madres con los niños ocupaban la casa que fue el hotel Astigarraga, las enfermas estaban en el edificio denominado Villa Capricho, las ancianas ocupaban un pabellón y el resto de las presas se hallaban distribuidas en el edificio que había sido el Gran Hotel de Saturraran y en el anejo del Hotel Astigarraga”⁶⁰.

Al llarg dels seus anys de funcionament, van passar més de 4.000 dones per aquesta presó. En alguns moments va albergar a quasi 1.700 persones de les quals unes 1.600 eren presoneres i la resta eren oficials de presons, militars (més de 50), unes 25 monges de la Merced i un sacerdot⁶¹. També hi havia nens i nenes a la presó de Saturraran, però no s'enregistraven enlloc, motiu pel qual era molt fàcil que fossin robats⁶².

En total van morir unes 120 dones i uns 57 nens. D'aquests últims van ser obligats a batejar-se a un total de 54.

Però Saturraran és, per desgràcia, recordat per les seves cel·les de càstig degut a les seves pèssimes i denigrants condicions. Les cel·les són descrites per l'autora com

“Celdas situadas a la altura del rio que pasaba por detrás del edificio anteriormente denominado “Barrenengua””.

En conseqüència, sempre hi havia un pam d'aigua al terra que podia arribar al litre quan la marea creixia.

A part d'això, a les males condicions de vida han de sumar-se també el deteriorat estat de les instal·lacions de la presó i el maltractament per part de les monges de la Merced. Aquestes, a part del maltractament físic i de l'assetjament i les agressions sexuals, robaven el menjar a les presoneres i als nens per vendre'l en l'economat de la presó i de l'estraperlo (per això la mare superiora Sor Mª Aranzazu Vélez de Mendizabal, coneguda com “La Pantera Blanca”, va ser posteriorment destituïda). També confiscaven els aliments que enviaven a les presoneres les famílies dels pobles del

⁶⁰ BASTERRETXEA, UGARTE, 2007: 68.

⁶¹ GOROSARRI, BARINAGA, 2010: 67.

⁶² BASTERRETXEA, UGARTE, 2007: 68.

voltant de la presó de Saturraran. Però de tots el actes de repressió dintre de la presó, hi ha un que les presoneres descriuen amb veritable terror: el moment de les “sacas” nocturnes. El procediment consistia en l’extracció massiva i sistemàtica de presoners de les presons amb l’objectiu de ser assassinats o traslladats. Segons les dades aportades per l’autora, al País Basc van ser executades, amb o sense sentència de mort, gairebé cent dones; Guipúscoa va ser la més castigada amb quaranta afusellades, seguida de Navarra amb unes trenta i de Biscaia amb quinze.

Les presoneres es dedicaven al treball privat (com s’ha explicat anteriorment, això era degut a que es considerava que les dones podien guanyar-se la vida inclòs estant empresonades) per així ajudar a les seves famílies de l’exterior. Les monges exigien el pagament d’una certa quantitat de diners per permetre a les presoneres treballar. Al 1939 es va anunciar la redempció per penes de treball, la qual implicava que les presoneres que tinguessin una condemna curta poguessin reduir el seu temps de condemna treballant com a mà d’obra barata per al règim⁶³. Això va suposar també un gran benefici per a l’economia del país.

A Saturraran destaquen també les pressions exercides a les mares republicanes presoneres, doncs a través dels seus fills s’exercien pressions com amenaces de deixar-los sense menjar, s’obligava al bateig, s’imposaven noms com José Antonio o Pilar en honor als Primo de Rivera... Però el més traumàtic de tot van ser els robatoris de nens. A l’igual que en altres presons, molts nens van ser apartats de les seves mares per ser educats sota els ideals franquistes. Al contrari que passava amb el nazisme, el franquisme deia que el ser un bon espanyol no anava lligat amb la genètica, sinó que era una adquisició cultural derivada de l’ambient social. Amb aquest plantejament, el psiquiatra Antonio Vallejo Nágera va establir “el desarraigo familiar como medida preferente para evitar infectar a los hijos e hijas de valores marxistas y reforzar el nacionalismo cultural a través de la Iglesia Católica”⁶⁴. L’episodi més traumàtic de robatoris de nens va passar a la presó de Saturraran a l’any 1944, descrit per l’historiador Ricard Vinyes a la seva obra *Presas políticas* tal que així:

⁶³ Les presoneres treballadores van ocupar un 20’5% del total dels treballs realitzats per presoners a Espanya.

⁶⁴ HERNÁNDEZ HOLGADO, 2003: 173-181; VINYES, 2002a: 50-101.

“Funcionarias y religiosas ordenaron a las presas sin previo aviso que entregasen a sus hijos. Al parecer hubo un alboroto considerable, y palizas y castigos. Teresa Martín tenía cuatro años cuando y “sólo recuerdo estar siempre con mi madre. Siempre o en brazos de mi madre o de la mano de mi madre. Sólo nos separamos una vez, pero fue para siempre.” Los hijos de las presas fueron subidos a un tren. Alguien con suficiente poder y ampara legal había decidido y ordenado desde algún despacho gubernamental que partiese una expedición infantil hacia un destino desconocido, tanto por los viajeros como por sus madres⁶⁵”.

Malgrat tot, aquest episodi va ser silenciats per la dictadura. Després de finalitzada la guerra, quasi dotze mil nens i nenes que havien estat evacuats a altres països no havien retornat encara als seus llocs d'origen. Al 1940 el govern franquista va donar l'orde de retornar a Espanya tots els nens i nenes evacuats durant la Guerra Civil que es trobessin orfes o “no sabessin donar raó de la seva família”. Un cop a Espanya, aquests nens eren internats a Auxilio Social, dependent de la Sección Femenina de la Falange. Dita institució s'encarregava de reeducar als fills de combatents republicans segons la doctrina feixista catòlica⁶⁶. L'Auxilio Social va complir la neteja política del règim feixista, perseguida des de el cop d'Estat del 1936, i un clar exemple és el fragment exposat a continuació:

“Consuelo García, en “Las cárceles de Soledad Real” recoge la carta de una hija, que entraba como novicia tras pasar por uno de los centros de beneficencia franquistas y que se dirigía a su madre que todavía estaba encarcelada:

“Mamá, voy a desengañarte. No me hables más de papá, ya sé que mi padre era un criminal. Voy a tomar los hábitos. He renunciado a mi padre y a mi madre, no me escribas más. Ya no quiero saber más de mi padre”⁶⁷.

Amb aquest darrer fragment, es posa de manifest com el règim franquista emprava als nens com a eina de repressió, alhora que eren un mitjà per aconseguir l'estabilitat social cercada pel règim.

⁶⁵ VINYES, 2002a: 80.

⁶⁶ GONZÁLEZ GOROSARRI, 2010: 72.

⁶⁷ DOMINGO, 2007: 199.

6.2. La presó de Ventas:

La presó de Ventas (fig.7) és el signe més representatiu de la repressió carcellera franquista contra les dones. Al llibre *Represión, Resistencias, Memoria* de la Mary Nash, el Fernando Hernández Holgado fa una col·laboració en la que dedica un capítol a estudiar breument la presó de Ventas i les condicions de vida que les presoneres portaven. No obstant, l'obra *Mujeres encarceladas; la prisión de Ventas: de la República al franquismo, 1931-1941* del mateix autor fa un anàlisi en major profunditat i molt més complet de la història d'aquesta presó des dels temps de la Segona República fins els primers anys de la postguerra, a on ja pertanyia als franquistes des de 1939.

Ventas va ser el projecte emblemàtic de la Victoria Kent⁶⁸ per posar fi a la pèssima situació de les presons de dones. Kent va dedicar una especial atenció a les recloses perquè era molt conscient de la seva especificitat i de la seva particular gravetat. Com senyalava a la periodista Josefina Carabias:

“La mujer delinque poco, pero sufre un castigo mil veces más duro que el hombre. Yo he visto cárceles de mujeres y son un espectáculo de horror. Primero arreglar cárceles para mujeres; mi criterio es de absoluta igualdad”.

Per tant, prioritzava l'atenció a les presoneres per la desesperació de la seva situació. Kent va crear també al 1932 la Sección Auxiliar Femenina del Cuerpo de Prisiones, el primer cos de funcionàries qualificades destinat a les presons femenines i que va fer fora a capellans i ordes religioses de l'administració de les presons. Però a partir del 1941 tornarien a estar en la direcció i administració de la presó els càrrecs religiosos, en aquest cas, l'orde religiosa femenina de les Hijas del Buen Pastor.

Les mesures reformistes de Kent es van veure totalment eliminades quan al 1939 els franquistes van passar a controlar la presó. És llavors quan es tornaria a una presó de condicions deplorables, on el primer que destaca és la gran superpoblació que presentava. Segons alguns testimonis (i aquí ja ensopeguem amb les limitacions de la història documental i l'enorme valor afegit de la memòria a través dels testimonis orals) entre 5.000 i 10.000 dones van acumular-se en aquesta presó entre els anys 1939 i 1940. El testimoni de la Josefina Amalia Villa, una de les antigues presoneres de Ventas, descriu la presó de la següent manera:

⁶⁸ Kent va ser la primera directora general de Presons de la història d'Espanya.

“Más que una cárcel, Ventas era un almacén de mujeres”.

La Josefina descriu també que, quan va ser empresonada el 21 d'abril de 1939, va poder llegir a la pissarra del despatx que existia a l'entrada de la presó, i que diàriament recollia el nombre total de recluses, la xifra de més de 3.500 dones, xifra que triplicava la capacitat originària de l'edifici⁶⁹.

Pel que sembla solia existir una pissarra d'aquestes en cada presó; l'escriptor i periodista Diego San José recorda en les seves memòries que hi havia una semblant en la prefectura de serveis de la presó dels Pares Salesians d'Atocha⁷⁰.

Una altra declaració de la Josefina exemplificava encara més l'aglomeració de aquest “magatzem de dones”:

“Cuando llegué yo a la prisión de Ventas eran tres mil mujeres. La prisión estaba calculada para cuatrocientas cincuenta reclusas... y las cocinas estaban calculadas para cuatrocientas cincuenta comidas. No se podía dar de comer. En cada celda individual había once personas. Mas luego salías de la celda y los pasillos estaban llenos de mujeres, las escaleras... No se podían cerrar los departamentos, no se cerraba más que la puerta de salida de la calle”.

Els documents afirmen que a Ventas la majoria de dones eren presoneres polítiques, però la documentació conservada també enregistra exemples d'empresonaments de dones pel seu parentesc amb perseguits polítics. Pertanyent a la primera onada de recluses l'Alfonsa de la Hera Cobo (va ingressar el 30 de març de 1939), de 23 anys d'edat, va respondre al ser sol·licitada per a que expliqués el motiu de la seva detenció, en declaració jurada escrita per ella mateixa:

“(...) para hacerme preguntas sobre mi marido, a quien fueron a detener y al no estar él me detuvieron a mí”.

⁶⁹ Entrevista amb la Josefina Amalia Villa, 28 de març de 2001.

⁷⁰ SAN JOSÉ, 1988: 85.

Així doncs, podem comprovar que el fet de que les dones fossin capturades i empresonades pel seu parentesc amb homes perseguits pel règim era una pràctica força habitual que servia per exercir xantatge i càstig als homes.

Ja hem vist que en l'època dels anys 40 va ser quan més aglomeracions de presoneres va haver a Ventas, per això aquest moment va ser en el que les autoritats franquistes es van veure obligades a fer constants trasllats de les presoneres a altres presons de la Península, com per exemple a Durango o l'anteriorment explicada Saturrarán. És molt difícil esbrinar el nombre de presoneres amb les que el franquisme va comptar en el seu haver repressiu; en primer lloc i tal com indica el Fernando Hernández, això és degut al gran secretisme que el règim va mantenir sempre pel que fa a la quantitat de presoners (homes i dones) que van habitar les seves presons⁷¹. Desgraciadament, per a la presó de Ventas de moment únicament es pot accedir als expedients personals de recluses i funcionaris, fet que condueix a pensar que és una desaparició molt sospitosa. A més a més, la resta de la documentació necessària per aclarir el gran nombre de recluses que van passar per aquesta presó encara no ha aparegut.

Malgrat la dificultat per establir una quantitat de recluses allotjades a les presons del franquisme en cada època, el Ricard Vinyes ha permès fer un aclariment en aquest sector per evitar pistes falses o altres errors. Vinyes va fer una denúncia als erronis càlculs de presoneres polítiques, com el que va realitzar el José Manuel Sabín⁷², qui indica que a l'any 1940 hi havia un total de 17.800 presoneres polítiques a tota Espanya a partir únicament de les dades de la presó de Toledo. Un altre problema que lamenta Vinyes és el fet que altres obres s'hagin recolzat acríticament en dita dada. Un altre error que comet Sabín és que comptabilitza el nombre de reclusos polítics a partir de les cartilles de redempció per treball recolzant-se alhora en dades oficials. Això mostra unes quantitats ridículament baixes com la de 400 presoneres polítiques per a Ventas o la de 2.170 per al conjunt de les presons de dones de l'Estat, amb data de setembre de 1943. Però segons decretava la legislació de redempció de penes, s'excloïa d'aquesta als presoners sobre els que recauen acusacions greus i prioritzava als condemnats a penes inferiors,

⁷¹ HERNÁNDEZ HOLGADO, 2003: 131.

⁷² SABÍN, 1996: 254-255.

*“por ser de menor responsabilidad, y consiguiientemente los de mayor confianza y más merecedores de ayuda moral y material”*⁷³.

D'aquesta manera quedaven excloses de redempció bona part de les presoneres polítiques condemnades a altes penes de presó per “auxili” o “suport” a la rebel·lió militar, com es posa de manifest en els diversos textos memorialístics. Per aquests motius, l'equació de Sabín “tantes cartilles de redempció-tants presoners polítics” és totalment inútil per quantificar el nombre dels mateixos. Tenint en compte que la manca de documentació dificulta força establir un nombre aproximat de les víctimes femenines a Ventas, sovint resulta molt més informativa i profitosa la descripció donada a través de les diverses vivències de les seves víctimes que no pas la quantificació de dades, les quals són molt dubtoses. A més, com indica Hernández Holgado, la constant entrada i sortida de dones de la presó dificultava encara més poder fer aquesta quantificació. D'aquesta manera, l'autor destaca la gran importància pel que fa a la memòria per sobre de la documentació de Ventas, doncs les seves presoneres, tant presoneres condemnades per delictes d'abans de la guerra com presoneres condemnades per delictes de postguerra, en han deixat un gran nombre de relats i memòries. Entre aquests relats destaca el de l'afusellament de les Trece Rosas.

El motiu pel qual no es disposa de la totalitat dels documents és degut a la subhasta del terreny de Ventas. La societat bancària que el va adquirir el va fer enderrocar i per això avui dia no queda res de la presó i la gran majoria dels seus documents han desaparegut.

6.3. Les Trece Rosas:

Resulta difícil parlar de la repressió franquista contra les dones i no fer esment d'aquest cas, doncs les *Trece Rosas* va ser un dels esdeveniments que més va impactar arreu del món durant el franquisme pel grau de violència que va presentar⁷⁴. Diverses són les obres escrites que parlen d'aquest fet; alguns exemples són *Trece rosas rojas: la historia más conmovedora de la guerra civil*, d'en Carlos Fonseca, i *Las Trece Rosas*,

⁷³ En virtud de la llei de menor condemna, establerta per la Orden de 27 de desembre de 1938 (PCNSM, 1941: 28).

⁷⁴ Destacar que 9 de les 13 noies eren menors d'edat, ja que en aquells temps la majoria d'edat s'assolia als 21 anys.

d'en Jesús Ferrero. Cal destacar que a part de llibres també existeix una pel·lícula espanyola sobre l'injust assassinat de les *Trece Rosas*⁷⁵.

Al llarg d'aquesta investigació sobre la repressió a les dones he pogut comprovar que en molts dels llibres que tracten la repressió o la repressió de gènere esmenten, en major o menor profunditat, el cas de les *Trece Rosas*, com succeeix en els ja esmentats *No lloréis, lo que tenéis que hacer* o *Represión, resistencias, memoria*. No obstant el llibre que més adient he trobat per treballar les *Trece Rosas* ha estat *Mujeres encarceladas. La prisión de Ventas: de la República al franquismo, 1931-1941*, de l'autor Fernando Hernández Holgado. Malgrat no ser una obra exclusiva sobre les *Trece Rosas*, hi ha un apartat en el capítol 5⁷⁶ que tracta amb exhaustivitat aquest acte atroç.

El dissabte 5 d'agost de 1939 van ser afusellats un total de cinquanta-sis persones, de les quals tretze eren dones i set d'elles menors d'edat. Els treballs de la Mirta Núñez i l'Enrique Rojas van ser els primers en precisar la quantitat total de víctimes d'aquesta *saca* i d'aclarir les identitats de les afusellades. Segons explica el Fernando Hernández Holgado a la seva obra,

Los fusilados del 5 de agosto de 1939 habrían debido ser en realidad cincuenta y siete, si un error de transcripción no hubiera retrasado el fusilamiento de Antonia Llera, que de todas formas sería ejecutada el 9 de febrero del año siguiente.

Totes aquestes víctimes afusellades (o la immensa majoria) tenien en comú la seva vinculació a la Juventud Socialista Unificada⁷⁷ i van ser condemnats per el delictes de "adhesión a la rebelión", el qual era castigat amb la mort. Segons les dades dels documents, únicament es va salvar una persona, la Julia Vellisca del Amo, que va ser condemnada a 12 anys de presó per "auxili a la rebel·lió"⁷⁸.

Les *Trece Rosas* van ser la Carmen Barrero Aguado, la Martina Barroso García, la Blanca Brisac Vázquez, la Pilar Bueno Ibáñez, la Julia Conesa Conesa, l'Adelina García Casillas, l'Elena Gil Olaya, la Virtudes González García, l'Ana López Gallego, la

⁷⁵ *Las 13 Rosas* (2007).

⁷⁶ HERNÁNDEZ HOLGADO, 2003: 230-275.

⁷⁷ Grup que s'havia reorganitzat clandestinament sota la direcció de José Pena Brea.

⁷⁸ HERNÁNDEZ HOLGADO, 2003: 231.

Joaquina López Laffite, la Dionisia Manzanero Salas, la Victoria Muñoz García i la Luisa Rodríguez de la Fuente. Dotze de les tretze dones havien pertangut a la Juventud Socialista Unificada. L'estudi de la causa 30.426, corresponent al consell de guerra de l'1 i el 2 d'agost i fins fa poc vedada a la investigació, ha permès aclarir alguns punts obscurs del procés. Els testimonis orals de les presoneres de Ventas han atribuït bona part de la responsabilitat de les detencions a un infiltrat en la JSU, el Roberto Conesa. Així, per exemple, segons el testimoni de la Pilar Bueno Ibáñez, sabia *“el papel que había jugado Roberto Conesa en todo aquel asunto”*⁷⁹. Sense descartar aquesta dada, si ens centrem en la investigació d'en Fernando Hernández, s'afirma el fet que les declaracions fetes per el José Pena Brea, secretari general del Comité Provincial de la JSU, van resultar decisives, al menys en la incriminació de la major part de les encausades en els dos processos d'agost. En conseqüència dotze de les tretze roses van ser detingudes; la Blanca Brisac, malgrat ser catòlica i votant de dretes, va ser detinguda únicament per tenir contacte amb un músic del Partit Comunista.

Les investigacions fetes sobre l'afusellament d'aquestes dones coincideixen en el suposat “per què” del seu assassinat. Autors com els ja esmentats Jesús Ferrero i Fernando Hernández Holgado coincideixen en que, possiblement per justificar la gran severitat de les penes imposades, el cas es va associar amb un projecte d'atemptat inventat contra la vida de Francisco Franco durant el Desfile de la Victoria de l'1 d'abril.

D'altra banda també trobem que hi ha historiadors com per exemple el Pío Moa que justifiquen aquests assassinats. Moa així ho diu en un article publicat en *Libertad Digital*, titulat *Trece rosas y mucha jeta*:

“El fusilamiento de trece mujeres en 1939, hecho sin precedentes ni continuaciones en el franquismo, ha sido explotado inmensamente por la propaganda comunista, en primer lugar, y luego por la izquierda en general”.

Afegeix que les afusellades pertanyien al *“sector más fanático y stalinista del PCE, que había intervenido en multitud de asesinatos”* i que van ser afusellades per *“el asesinato a sangre fría de un militar, su hija adolescente y un soldado conductor en la carretera de Extremadura, un atentado típicamente terrorista”*.

⁷⁹ GARCÍA BLANCO-CICERÓN, 1985: 16.

La Regina García (socialista empresonada a Ventas i posteriorment conversa a la ideologia franquista), en les seves memòries justificaria també els afusellaments per tractar-se dels suposats responsables:

“(...) del complot contra el Caudillo Franco, descubierto el mismo día del desfile de la Victoria por la explosión de una bomba en la tribuna presidencial, último intento del comunismo recalcitrante, que por fortuna no costó víctimas, al explotar antes de tiempo, por un error del cálculo de los criminales”⁸⁰.

Però, en realitat, no va haver ni bomba ni pla. Finalment, la rocambolesca hipòtesi de l'atemptat va ser descartada per les autoritats judicials, ja que com afirma Hernández Holgado, mai va arribar a figurar en el text de la sentència del 3 d'agost. Poc després de l'afusellament de les *Trece Rosas* va celebrar-se un nou consell de guerra el 12 d'agost també contra membres de la JSU: es van afusellar a 27 persones. Els documents declaren que tan sols es van salvar les úniques dones acusades (l'Antonia García, l'Antonia Hernández i la Nieves Torres), totes menors d'edat que el més probables és que les seves penes de mort fossin commutades a causa de la commoció produïda per l'execució de les tretze joves de l'anterior procés. Així ho reconeix l'Antonia García:

“Nosotras mismas, las tres que nos conmutaron, fue por una instancia que hicieron nada más llegar, recurriendo también, ateniéndose a que éramos menores, es decir, que es posible que lo tuvieran en cuenta después del escándalo que se había promovido con nuestro caso”⁸¹.

I en una altra part, indica al respecte de l'escàndol produït per l'execució de les *Trece Rosas*:

“Fue tal el escándalo que se organizó que intervinieron todas las organizaciones de izquierda de toda Europa y, como una gracia, nos conmutaron la pena de muerte”⁸².

7. TESTIMONIS I MEMÒRIES:

Moltes van ser les víctimes que van perdre la vida a mans del franquisme, però per fortuna també van haver dones que van aconseguir sobreviure a l'infern que el nou

⁸⁰ GARCÍA GARCÍA, 1952: 347.

⁸¹ CUEVAS, II, 1985: 82.

⁸² CUEVAS, II, 1985: 64.

règim de Francisco Franco va instaurar a Espanya. Moltes dades, documents, accions, etc. no s'han pogut recuperar encara avui dia a causa dels grans esforços del franquisme per ocultar-los i evitar que fossin descoberts. És per això que en l'actualitat encara no es poden confirmar amb certesa el nombre de morts, ni de desapareguts (dels quals encara molts per desgràcia continuen sense identificar), ni segrests que es van dur a terme en el franquisme; és aquí on juguen un paper molt important els testimonis d'aquelles persones que van viure la repressió. La historiografia sobre els testimonis femenins durant el franquisme són encara força escassos degut a que és una temàtica que fins fa relativament poc no ha estat treballada. Tot i així, la recopilació de testimonis ha anat en augment durant els últims anys. Cada cop són més els autors que han recollit en les seves obres testimonis de dones que van sobreviure a la presó (ja sigui a través de les pròpies supervivents o a través d'algun familiar d'aquestes) i a la repressió franquista, i també trobem autors que han dedicat les seves obres a recollir les memòries de dones que no van tenir tanta sort com les primeres.

En aquest aspecte, les obres *Executada* i *No lloreis, lo que tenéis que hacer es no olvidarnos*, de l'Emili Ferrando Puig i de la María Gonzalez i l'Eduardo Barinaga respectivament, són un bon exemple del recull de memòries i testimonis femenins de la repressió. Per una banda, *Executada* tracta la figura femenina de Carme Claramunt (fig.8), l'única dona resident a Badalona durant la Segona República i la Guerra Civil que va ser afusellada pel franquisme a l'edat de 41 anys. Amb la seva obra, l'historiador Emili Ferrando investiga i dona a conèixer la història dels més dèbils i castigats, però no va ser una feina gens fàcil d'aconseguir, doncs Claramunt va deixar un escassíssim rastre per investigar. L'autor ha hagut de dur una dura feina de recerca i investigació: ha parlat amb gent, ha cercat documents en diversos arxius, ha mirat fotografies, ha consultat llibres i, finalment, ha pogut construir una biografia amb dades inèdites sobre la Carme. Malgrat tot, es troben algunes llacunes inevitables a causa de la falta d'informació. Però tot i així l'obra és una gran investigació que aporta molta informació a la memòria històrica de la història de la Guerra Civil i de la repressió femenina i que també ens permet conèixer en profunditat a una de les seves moltes víctimes.

A més a més el cas de la Carme ens serveix com a exemple clar de l'injustes que eren la majoria de les acusacions que van patir els republicans. Aquest aspecte queda clarament retratat al llegir els fets relatats en la denúncia feta per la Maria Sallent Artals a la Carme i a la seva tieta l'Angelina Picas (Fig.9).

Tal i com indica a l'obra l'Emili Ferrando, les expressions emprades són pròpies d'una persona airada i enrabiada (pájaras, individuos, secuaces...), *“cosa normal en una mare que havia vist com s'emporten de casa a dos fills seus al principi de la guerra i que amb tota probabilitat havien estat assassinats”*⁸³. No obstant, aquest fet sofert per la Maria no justifica la revenja ni que volgués fer responsables a la Carme i l'Angelina de les morts sense tenir proves evidents, doncs no apareixen en el sumari en cap moment. També destaca el fet que la denúncia es dirigís al “Camarada Jefe de Investigación de la FET y las JONS de Badalona” com a “Estimado camarada”. És molt possible que fos per intentar donar més proximitat, familiaritat i confiança entre la població i així facilitar que la gent no tingués por de fer delacions i denunciar. A més a més apareixen expressions, com “período rojo”, que eren emprades pels funcionaris franquistes de manera rutinària; això és força curiós, doncs indica una alta probabilitat de que el Cap d'Investigació i Informació ajudés a la Maria a redactar la denúncia.

Queda clar en la denúncia que els principals protagonistes dels registres són l'Aramburu, la seva dona i la patrulla de Pedro provinent de Terrassa, no la Carme i la seva tieta. Però queda molt clar que la intenció de la Maria en aquesta denúncia era traslladar la responsabilitat dels fets especialment sobre la Carme i l'Angelina, o com a mínim que fossin considerades igual de responsables que l'Aramburu, i ho fa d'una manera summament exagerada i inversemblant com es mostra en el fragment següent:

“Que ambas individuos durante el período rojo y en compañía de “Aramburu” y su mujer fueron los propagadores, y inspiradores y precursores de la mayoría de los asesinatos, robos y saqueos cometidos en nuestra ciudad”.

El fet que vulgui fer culpables a l'Angelina i la Carme de la “majoria” dels crims de Badalona, que per aquelles dates presentava una població d'uns 47.000 habitants, és clarament una exageració que demostra la manca d'objectivitat de la Maria⁸⁴. Remarcar que tot això va ser fet sense proves, ja que els papers que presentà poc després el cap d'informació de la Falange al Jutge Instructor van ser únicament els de la denúncia i els de les declaracions exculpatòries de les acusades.

⁸³ FERRANDO, 2015: 161.

⁸⁴ FERRANDO, 2015: 162.

Amb el gran treball realitzat per l'Emili Ferrando queda demostrat que el cas de la Carme Claramunt va ser un ajusticiament injust, com en molts altres casos. *Executada* permet fer una mirada més profunda a aquesta etapa de repressió a la vegada que ens permet conèixer d'una manera molt propera la vida de l'única dona de Badalona afusellada durant el franquisme.

D'altra banda, a *No lloreis, lo que tenéis que hacer es no olvidarnos* l'Eduardo Barinaga dedica un capítol a l'obra on s'exposen els testimonis de 4 dones (la Rosa Pajuelo, la Balbina Lasheras Amezaga, l'Ana Morales i l'Angustias Martínez) que van ser presoneres a la presó de Saturraran. Els testimonis d'aquestes dones són molt importants per dur a terme una lluita contra l'oblit de la repressió franquista i tot el que ella va comportar a la societat espanyola, sobretot en les dones. Però sobretot permeten una gran exemplificació del que va ser viure a la presó en aquella etapa.

El testimoni de l'Ana Morales (fig.10) (detinguda amb 22 anys el juny de 1939), primer condemnada a mort i després a 20 anys de presó, és clau per adquirir una idea clara de quines condicions de vida tenien les dones a les presons, però també per saber quines tenien els nens, doncs ella va donar a llum estant empresonada. A l'igual que hem vist el motiu pel qual la Carme Claramunt va ser denunciada a *Executada*, l'Ana també va ser denunciada per venjança, doncs la va denunciar la dona a qui cuidava acusant-la d'haver denunciat als seus fills i de discutir amb ella. Amb el seu cas també queda exemplificat que les acusacions i els judicis eren injustos:

- *Y en la denuncia, ¿qué ponía?*
- *Yo no la vi, no lo supe. Me llevaron a Las Salesas y de allí a la cárcel. [...] En diciembre me llamaron a juicio. El fiscal empezó que si yo era espía, que si estaba pagada por los comunistas... ¡qué se yo! Todo lo que quiso decirme. Yo le dije que era mentira. Y me dijeron que me callara, que no podía hablar. Me senté y me devolvieron a la cárcel. Las chicas me preguntaron: “¿qué tienes?” “pena de muerte”. Y dicen, “no te preocupes”⁸⁵.*

L'Ana no va poder defensar-se en cap moment de les falses acusacions del jutge y en aquells temps tampoc sabia de què era acusada, doncs:

- *A mí no me acusaron de nada, ni me dijeron porqué me habían llevado, nada[...].*

⁸⁵ BARINAGA, 2010: 140.

No és molt difícil veure la situació a la que les acusades eren sotmeses: no tenien dret a protestar, ni tampoc a defensar-se. A més a més és molt probable que en la major part dels casos els acusats no sabessin ni de que se'ls acusava, com va ser el cas de l'Ana.

L'Ana, a part de ser una dona presonera també va ser mare durant els seus anys a presó. És per això que el seu testimoni, a part de la seva importància pel que fa a la vida de la dona a la presó, també presenta una gran importància per il·lustrar quin tipus de tracte era donat als nens i la doble dificultat que era el ser mare estant en una presó amb el teu fill.

Els tractes als nens petits no eren millor que els de les dones:

- *Cuando estuvo ésta (referint-se a una mare superiora) les daba tres cazos de leche. Y un rancho aparte. Pero cuando se marchó, que la quitaron y vino otra, aquella lo cambió todo. No les volvieron a dar leche a los niños*⁸⁶.

La llet que no donaven als nens se la quedaven les monges i, a l'igual que feien amb molt bona part dels aliments de les dones, la venien a l'estraperlo, ja que segons descriu l'Ana *"Eran malas. Ellas lo que querían era el dinero"*. Desgraciadament, no és d'estranyar doncs, que degut a les males condicions de les presons més la falta d'alimentació moltes mares veiessin morir als seus fills sense poder fer res.

Sens dubte la situació que va viure l'Ana va ser molt dura i com diu ella, *"No se la deseo ni al que me denunció"*.

Tenint en compte els casos de l'Ana Morales i de la Carme Claramunt, podem afirmar que una gran part de les víctimes del franquisme van ser acusades, jutjades i condemnades de manera injusta, ja que molts dels judicis acusaven de fets falsos a les víctimes per poder condemnar-les, com va ser el cas d'aquestes dues dones. També el fet que ambdues fossin denunciades per gent amb qui havien tingut alguna disputa remarca el fet de la injustícia dels casos, doncs eren denúncies fetes des de la venjança en molts casos. Això reflecteix també que el franquisme no estava interessat en fer justícia, sinó que únicament pretenia acabar amb l'enemic.

Gràcies a *Executada* i a *No lloreis, lo que tenéis que hacer es no olvidarnos* la història de la repressió franquista contra les dones ha pogut anar un pas més enllà donant veu a aquestes i altres grans dones víctimes de la repressió. Gràcies a elles es permet veure la

⁸⁶ BARINAGA, 2010: 144.

situació de gran dolor i el dany que el règim franquista va dur a Espanya des d'un punt de vista més íntim i personal.

7.1. Les dones de Guillena:

Aquest cas no tracta sobre un testimoni directe de la repressió, però sí tracta sobre l'assassinat al 1937 de 17 dones procedents de Guillena en l'època franquista que no van poder ser trobades fins fa pocs anys gràcies al testimoni de qui en aquells temps era un nen. Gràcies al documental *Guillena 1937, la violència contra las mujeres como arma de guerra* he pogut conèixer la trista història d'aquest acte i investigar-lo com un altre dels molts casos de violència sexual del règim franquista.

Aquestes dones sevillanes (d'entre 24 i 70 anys) van ser empresonades, humiliades, agredides, violades, rapades i passejades despullades pel seu poble per avergonyir-les públicament. Després de tots aquests maltractaments, els falangistes van portar-les a un camió i allà van ser transportades al municipi veí de Gerena, a la província de Sevilla. Un cop allà, les dones van ser assassinades al novembre del 1937 i llençades a una fossa comuna del cementiri. La fossa ja estava feta quan van arribar. El testimoni d'aquest acte brutal és el José Domínguez Núñez, que per desgràcia o per fortuna va presenciar l'assassinat d'aquestes dones quan encara era un nen. El José va descriure que els falangistes jugaven a caçar-les: les dones intentaven amagar-se en els nínxols i els falangistes les obligaven a sortir per a posar-les a tret.

Novament, trobem que l'únic "crim" que havien comès aquestes dones va ser pertànyer a la República o estar casades o emparentades amb seguidors de la República. Algunes d'elles van ser assassinades pel simple fet de no revelar on es trobaven els seus marits. Però aquesta història es va saldar després de 75 anys gràcies al testimoni d'en José, gràcies al qual moltes famílies han pogut recuperar els cossos de les seves familiars i enterrar-les dignament. Possiblement, sense el testimoni d'aquest home les 17 dones de Guillena encara seguirien desaparegudes.

8. CONCLUSIONS:

Amb l'esclat de la Guerra Civil el 17 de juliol de 1936 es va donar pas a una dura repressió per part del bàndol sollevat que es va accentuar a partir de l'1 d'abril del 1939, quan la guerra finalitzà i la dictadura franquista va ser instaurada a Espanya (cal

destacar que van haver llocs com l'illa de Menorca en què la repressió ja va ser molt forta durant la guerra).

El Nou Estat va implementar dècades de repressió, derogació de drets i falta de llibertat. Sota la dictadura de Franco es va tancar brutalment el camí de la dona cap a l'emancipació, la igualtat i la ciutadania; la redefinició del rol de les dones va ser una peça clau en la maquinària repressiva, en el poder disciplinari i la imposició d'una societat patriarcal, nacionalcatòlica del règim dictatorial. Mitjançant lleis, normatives, models educatius, la Sección Femenina i l'Església, el franquisme va impulsar un arcaic arquetip femení pudorós i submís que expulsava a les dones de qualsevol activitat en l'àmbit públic, sent la llar i la família els únics espais autoritzats; és a dir, s'implantava novament el binomi mare-muller. El règim tenia un pensament pronatalista que va generar una visió de la dona essencialment com a mare o mare potencial, i un dels objectius del règim era fomentar aquesta maternitat, quedant les dones polititzades a través de la noció d'un destí femení comú determinat per la seva capacitat reproductora. El règim va establir per llei un ordre de gènere de domini masculí que va regular la dependència obligada de les dones. Convertides en éssers subalterns, sense drets, relegades a la domesticitat forçosa de la llar, les dones van ser obligades a romandre sota la tutela permanent de l'home. Els drets polítics i les conquestes socials que les dones havien adquirit a la Segona República, van ser denigrats i rebutjats. Les dones ja no tenien lloc en l'esfera pública, en el treball remunerat, en la política ni en la cultura. Moltes dones van ser brutalment reprimides, empresonades o executades a causa de la seva actuació en la Guerra Civil i per la seva resistència al règim franquista; altres, pel simple fet de ser familiars d'homes republicans i contraris al règim. A les presons van ajuntar-se mares, recluses i militants presoneres en unes condicions funestes sota la lògica repressiva del franquisme. Al llarg de les quasi quaranta dècades de sistemàtica repressió dirigida contra les dones, moltes van continuar la seva lluita política en el moviment democràtic i clandestí d'oposició a Francisco Franco, però altres des de el silenci o l'exili interior van patir els rigors de la dictadura.

Molt escasses fonts primàries ens han arribat sobre les xifres de dones assassinades a mans del franquisme i de les dones que van passar per les presons: únicament trobem dades aproximades que ens permeten fer-nos una idea del gran nombre de dones que van patir la repressió. Són poques les obres que treballen la repressió femenina del franquisme, però bé és cert que cada cop són més els estudis que es centren en aquesta

temàtica. Malgrat tot, els testimonis orals són una de les bases de les investigacions sobre la repressió franquista a les dones, doncs són una font primària d'informació que han permès realitzar uns estudis molt aproximats a la vida de les dones represaliades, com és el cas de *No lloreis, lo que tenéis que hacer es no olvidarnos* de María González Gorosarri i Eduardo Barinaga, on els testimonis de quatre dones supervivents de la presó de Saturraran permeten fer sortir a la llum la trista veritat del que el règim franquista va suposar.

9. BIBLIOGRAFIA:

- ÁLVAREZ FERNÁNDEZ, J.I. (2007): *Memoria y trauma en los testimonios de la represión franquista*. Rubí: Anthropos.
- ANDERSON, P. (2014): *Lidiando con el pasado represión y memoria de la guerra civil y el franquismo*. Granada: Ed. Comares
- DUQUE, O., SANTACANA, C. (2006): *Les dones del Prat i la repressió franquista*. El Prat de Llobregat: L'Ajuntament.
- EGIDO LEÓN, M.A. (2005): *Los Campos de Concentración Franquistas en el Contexto Europeo*. Marcial Pons Ediciones de Historia.
- ESCUDERO ALDAY, R. (2013): *Desapariciones forzadas, represión política y crímenes del franquismo*. Madrid: Ed. Trotta.
- FERRANDO PUIG, E. (2015): *Executada*. Barcelona: Artes Gráficas VF.
- GALLEGO MÉNDEZ, M.T. (1983): *Mujer, falange y franquismo*. Madrid: Taurus, cop.
- GONZÁLEZ GOROSARRI, M. (2010): *No lloréis, lo que tenéis que hacer es no olvidarnos: la cárcel de Saturrarán y la represión franquista contra las mujeres, a partir de testimonios de supervivientes*. Donostia: Tarttalo.
- HERNÁNDEZ HOLGADO, F. (2003): *Mujeres encarceladas: la prisión de Ventas: de la República al franquismo, 1931-1941*. Madrid: Marcial Pons.
- JULIÁ DÍAZ, S. (2006): *Víctimas de la guerra civil*. Madrid: Temas de Hoy.
- MIR, C. (2000): *Vivir es sobrevivir: justicia, orden y marginación en la Cataluña rural de posguerra*. Lleida: Milenio.
- MOLINERO, C.; SALA, M.; SOBREQUÉS i CALLICÓ, J. (2003). *Una inmensa prisión: los campos de concentración y las prisiones durante la guerra civil y el franquismo*. Barcelona: Crítica, cop.
- MUÑOZ RUIZ, M.C. (2003): *Las revistas para mujeres durante el franquismo: difusión de modelos de comportamiento femenino*. Mujeres y hombres en la España franquista : sociedad, economía, política, cultura / coord. por Gloria Niefra Cristóbal, 2003, ISBN 84-7491-745-X, págs. 95-116.
- NASH, M. (2013): *Represión, resistencias, memoria: las mujeres bajo la dictadura franquista*. Granada: Comares.
- RAMOS ZAMORA, S. (2006): *La represión del magisterio: Castilla-La Mancha, 1936-1945*. Ciudad Real: Almod, cop.
- RIBAS DEVESA, N. (2015): *Dones entre reixes, dins i fora de la presó: les santfeliuenques i la repressió franquista (1939-1959)*. Sant Feliu de Llobregat: Edicions del Llobregat.
- RODRIGO, J. (2005): *Cautivos: campos de concentración en la España franquista, 1936-1947*. Barcelona: Crítica.
- ROMEU ALFARO, F. (2002): *El silencio roto: mujeres contra el franquismo*. [S.I.]: Ediciones de Intervención Cultural.
- ROURA, A. (1998): *Mujeres para después de una guerra: informes sobre moralidad y prostitución en la posguerra española*. Barcelona: Flor del Viento.
- RUIZ FRANCO, R. (2007): *¿Eternas menores?: las mujeres en el franquismo*. Madrid: Biblioteca Nueva, cop.
- SÁNCHEZ, P. (2009): *Individuas de dudosa moral: la represión de las mujeres en Andalucía, 1936-1958*. Barcelona: Crítica, cop.
- TAVERA, S. (2005): *La memoria de las vencidas: política, género y exilio en la experiencia republicana*. Ayer 60/2005 (4): 197-224.
- VINYES, R. (2003): *Los niños perdidos del franquismo*. Barcelona: Debolsillo.
- WULFF ALONSO, F., ÁLVAREZ MARTÍ-AGUILAR, M. (2003): *Antigüedad y franquismo, 1936-1975*. Málaga: CEDMA.

Documents en línia:

- BARRIUSO BABOT, J.: *Camps de Concentració i unitats disciplinàries de treballadors a l'Espanya de Franco*. Tesis doctoral:
<http://webs2002.uab.es/hmic/recerca/camps%20de%20concentracio%20i%20unitats%20disciplinaries.pdf>

- BOCK, G., THANE, P. (1996): *Maternidad y políticas de género*. València: Ediciones Cátedra.
- MIR, C. (2001): *La represión bajo el franquismo*. Ayer, núm.43:
https://www.ahistcon.org/PDF/numeros/ayer43_RepresionFranquismo_Mir.pdf
- MOA, P. (2009): *Trece Rosas y muchas jetas*. Libertad digital Opinión:
<http://www.libertaddigital.com/opinion/pio-moa/trece-rosas-y-muchas-jetas-50334/>
- RODRIGO, J. (2006): *Internamiento y trabajo forzoso: los campos de concentración de Franco*. HISPANIA NOVA. Revista de Historia Contemporánea. Número 6:
<http://hispanianova.rediris.es/6/dossier/6d027.pdf>

Documentals visionats:

- Memoria de España. *¡Franco, Franco, Franco!*
<http://www.rtve.es/alacarta/videos/memoria-de-espana/memoria-espana-franco-franco-franco/1505495/>
- *Guillena 1937, la violencia contra las mujeres como arma de guerra*.
<http://intermediaproducciones.com/portfolio/guillena-1937/>
- LARREATEGI, T., MARTÍNEZ, J. (2010): Prohibido Recordar: *Carcel de Saturraran 1938-1944*: <http://www.rebeldemule.org/foro/documental/tema12313.html>

ANNEXES:

Fig. 1: Francisco Franco durant el Desfile de la Victoria al 1939.

Fig. 2: Homes realitzant treballs forçosos a un camp franquista.

Fig.3: Alguns exemples de propaganda franquista de la dona ideal:

Fig.4: Dones i joves rapades amb el braç en alt. Montilla (Còrdova).

Fig.5: Dones cosint al taller de la presó de Segòvia.

Fig.6: A dalt presó de Saturrarán, a baix, presoneres de Saturrarán amb sis de les seves monges-

guardianes al
setembre de
1942.

Fig.7: Vista aèria de la presó de Ventas.

Fig.8: Fotografia de la Carme Claramunt.

Fig.9: Denúncia completa presentada per la Maria Sallent Artals contra l'Angelina Picas i la Carme Claramunt, a *Executada* d'Emili Ferrando, p.158-161:

Estimado camarada:

Maria Sallent Artals Vda. De Boada, natural de Tarrasa de nacionalidad española, de 53 años, estando viuda; cargo que ocupa comercio; domiciliado en Badalona calle Prat de la Riba n.84, piso..., ante ti acude y atentamente expone lo siguiente:

DENUNCIA contra Angelina Picas y su sobrina Carmen,... Domicilio en Badalona, calle Prat de la Riba, n°86...

Por los siguientes hechos:

Que ambas individuos durante el período rojo y en compañía de "Aramburu" y su mujer fueron los propagadores , y inspiradores y precursores de la mayoría de los asesinatos, robos y saqueos cometidos en nuestra ciudad.

Que durante el período rojo se nos hizo en nuestro domicilio once registros, los cuales fueron realizados a instigación de esas dos individuos junto con “Aramburu” y su mujer.

En el primer registro del mismo día 19 de julio de 1930, se nos llevaron las armas amenazándonos.

En el segundo registro quince hombres armados se situaron estratégicamente en la calle, privando la circulación y luego capitaneados por “Aramburu” practicaron un escandaloso registro domiciliario. El policía que estaba a las órdenes de “Aramburu” se vio en continua relación con las dos individuos, Angelina Picas y Carmen.

Más tarde se efectuaron tres registros más en días diferentes y siempre con individuos armados y a las órdenes de esa “pandilla”.

El día nueve de diciembre del mismo año, una patrulla de Tarrasa, llamada la “Patrulla de Pedro” acompañados de “Aramburu” y sus secuaces se llevaron a mi hijo Joaquín de 22 años de edad. El día diez los mismos hombres se llevaron a otro hijo mío llamado Ramón de 19 años de edad; desconociéndose su paradero hasta el momento actual.

En la noche del 11 al 12 se presentaron nuevamente individuos armados quienes después de llamar y golpear fuertemente la puerta de la calle y al no abrir nosotros inmediatamente, dos hombres y una mujer después de obligar a los vecinos del nº82 a abrir, saltaron la galería del primer piso de la parte de dentro de la casa, rompiendo los cristales de la puerta que está junto a dicha galería y entrando en el interior de la casa apuntando con sus armas y rompiendo y volcando diversos muebles y objetos. Una vez abierta la puerta de nuestra casa, entraron unos ocho individuos más, todos ellos de Badalona, armados, y se dedicaron con frenesí a recorrer rápidamente toda nuestra casa: robaron diversos objetos y preguntaron luego donde estaba mi hijo Juan (el cual se encontraba afortunadamente fuera de casa). En la ventana del segundo piso de la parte de atrás de la casa de las vecinas del nº86 Angelina Picas y Carmen estaban apostados Paco Aramburu y su mujer Magdalena empuñando una pistola cada uno dispuestos a disparar contra mi hijo en caso que de haber estado en nuestra casa, hubiera intentado escapar por aquella parte.

A estos registros siguieron tres más en diferentes fechas y a instigación siempre de la misma “pandilla”.

A más de hacer notar que en la casa de estas dos pájaras habían frecuentemente reuniones y conversas con “Aramburu”, su mujer y otros individuos pistoleros y saqueadores desconocidos para mí, pero que eran de esta ciudad. Actualmente y hasta la fecha las dos pájaras en cuestión se dedican a propagar bulos y amenazas contra el G.M.N. y sueñan realmente con la ilusión de desquitarse a sus anchas y con mayor criminalidad, al decir de ellas “cuando los rojos vuelvan a adueñarse de Cataluña”.

TESTIGOS que pueden atestiguar los hechos antes mencionados:

José Casals, Prat de la Riba.

Anita Guma, Vda. Cifuentes, peluquería, Prat de la Riba.

Carlos Soler (Tupinamba) Prat de la Riba.

Francisco Argemí, Prat de la Riba.

Juan Boter (Droguería) Prat de la Riba.

(Yoghourts Dani) Prat de la Riba.

Por tanto: Ruégote te sirvas dar formulada la presente DENUNCIA a los efectos de justicia.

Por Dios, por España y su revolución Nacional-Sindicalista.

Badalona, 24 de Febrero de 1939. Año trinfal. (Signatura Mª Boada Artals).*

El Camarada Jefe de Investigación e Información de la FET y de la JONS de Badalona.

Fig.10: A l'esquerra, l'Ana Morales amb el seu fill a la presó de Saturrarán; a la dreta, l'Ana Morales al 2010.

